

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet, Osijek

Diplomski studij filozofije i pedagogije

Suzana Kurtušić

Prevenција elektroničkog zlostavljanja adolescenata

Diplomski rad

Mentor: doc.dr.sc.Goran Livazović

Osijek, 2017

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet, Osijek

Odsjek za pedagogiju

Diplomski studij filozofije i pedagogije

Suzana Kurtušić

Prevenција elektroničkog zlostavljanja adolescenata

Diplomski rad

Društvene znanosti – pedagogija – socijalna pedagogija

Mentor: doc.dr.sc.Goran Livazović

Osijek, 2017

SADRŽAJ

I. UVOD	2
II. TEORIJSKA ANALIZA	3
2.1. Adolescencija kao životno razdoblje	3
2.1.1. Adolescent u obitelji	4
2.1.2. Adolescent i škola	6
2.1.3. Vršnjački odnosi adolescenata	8
2.2. Nasilničko ponašanje i zlostavljanje kao pedagoški problemi	9
2.2.1. Elektroničko zlostavljanje	12
2.2.2. Značajke i oblici elektroničkog zlostavljanja	15
2.2.3. Obitelj, škola i vršnjaci u kontekstu elektroničkog zlostavljanja	17
2.3. Prevencija elektroničkog zlostavljanja	19
2.3.1. Modeli prevencije elektroničkog zlostavljanja	20
III. METODOLOGIJA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA	23
3.1. Cilj, problem i hipoteze istraživanja	23
3.2. Ispitanici	23
3.3. Postupak	24
3.4. Instrument	24
IV. REZULTATI	26
4.1. Sociodemografski podatci	26
4.2. Deskriptivna statistika odabranih dimenzija ispitivanih varijabli	28
4.3. Rezultati t-testa za nezavisne uzorke	31
4.3.1. Rezultati t-testa s obzirom na spol ispitanika	31
4.3.2. Rezultati t-testa s obzirom na dob i akademski uspjeh ispitanika	32
4.4. Rezultati korelacijske analize	34
V. RASPRAVA	36
VI. ZAKLJUČAK	40
VII. POPIS LITERATURE	42

Sažetak

Adolescencija je razdoblje intenzivnih promjena i prelaska pojedinca iz djetinjstva u svijet odraslih. Ne iznenađuje da se upravo u ovome razdoblju događaju brojni sukobi, kako unutar same mlade osobe, tako i s okolinom. Nove tehnologije i razvoj znanosti stvaraju novu platformu te se sukobi sa školskog igrališta prenose u virtualni svijet. Pedagoška znanost stavljena je pred izazove nošenja sa novim oblicima zlostavljanja, kao što je primjerice elektroničko zlostavljanje. Ono podrazumijeva upotrebu informacijskih i komunikacijskih tehnologija za namjerno, opetovano i neprijateljsko ponašanje prema pojedincu ili skupini, s ciljem da se povrijedi drugu osobu, a ostavlja vrlo ozbiljne psihosocijalne posljedice na žrtve. Cilj ovoga istraživanja bio je ispitati učestalost i posljedice elektroničkog zlostavljanja s obzirom na spol i dob, kao i povezanost navedenog ponašanja s kvalitetom obiteljskih i vršnjačkih odnosa, te odnosom prema školi. Istraživanje je provedeno putem online anketnog upitnika na uzorku od 259 studenata u dobi između 19 i 25 godina. Obrada podataka provedena je deskriptivnom statistikom, t-testovima za nezavisne uzorke te korelacijskom analizom. Rezultati su pokazali kako su mlađi muški ispitanici češće počinitelji elektroničkog zlostavljanja, kao i oni sa lošijim akademskim uspjehom. Kvaliteta obiteljskih odnosa, odnosa s vršnjacima, te kvalitetan i odgovoran odnos prema obrazovanju i obrazovnoj ustanovi pokazali su se kao istaknuti zaštitni čimbenici kada je riječ o elektroničkom zlostavljanju.

Ključne riječi: adolescencija, elektroničko zlostavljanje, posljedice elektroničkog zlostavljanja

I. UVOD

Tijekom adolescencije, mladi se susreću s raznim izazovima u vidu tjelesnih, emocionalnih, kognitivnih i socijalnih promjena. U ovom prijelaznom razdoblju adolescenti su posebice skloni promjenama raspoloženja, rizičnom, neopreznom i antisocijalnom ponašanju (Arnett, 1999: 318). Pokušavaju izgraditi vlastiti identitet i istovremeno zauzeti mjesto u zajednici, dok postupno prelaze u svijet odraslih. Unutrašnje sukobe prate i ustrajni sukobi sa okolinom, a nove tehnologije iznjedrile su novu platformu za društveno neprihvatljiva ponašanja adolescenata, kao i nove načine zlostavljanja. Primjerice, elektroničko zlostavljanje koje podrazumijeva opetovano uznemiravanje, maltretiranje ili ismijavanje druge osobe online ili koristeći mobilne telefone ili druge elektroničke uređaje (Hunduja, Patchin, 2012:15). Istraživanja u školama i na sveučilištima pokazuju rastući trend broja učenika i studenata koji su počinili ili doživjeli elektroničko zlostavljanje (Smith i sur. 2008: 378; Kokkins, 2014: 209; Đuraković i sur., 2014: 68). Tri temeljna nositelja socijalizacije pojedinca su obitelj, vršnjaci i škola koji mu omogućuju razvoj, ali su i prve socijalne skupine s kojima se susreće. Oni stoga mogu imati zaštitnu, ali i rizičnu ulogu kada je riječ o elektroničkom zlostavljanju (Williams i Guerra, 2007:20; Ok i Aslan, 2010: 538; Bilić, 2015: 143).

S obzirom na sveopću prisutnost elektroničkih medija u suvremenim domaćinstvima, ali i odgojno obrazovnim ustanovama, važno je razvijati svijest društva o ozbiljnosti problema elektroničkog zlostavljanja. Virtualni svijet dio je odrastanja i razvoja suvremene djece i mladih te je zadatak zajednice naučiti ih kako se odgovorno ponašati u tom okruženju. Posebice za pedagošku znanost važno je upoznati se sa čimbenicima koji djeluju kao rizični i zaštitni faktori kako bi se poduzele potrebne mjere pedagoške prevencije, a incidenti nepoželjnog ponašanja na Internetu sveli na najmanju moguću mjeru. Dokazano je kako se tendencija ka nasilničkom ponašanju nastavlja iz djetinjstva u odraslu dob (Curwen i sur.,2011: 47) te je stoga zadatak odgojno obrazovnih djelatnika uočiti i nositi se s problemima koji nastaju kako bi na konstruktivan način usmjerili učenika u pozitivnom smjeru. Jedan od važnijih aspekata jest rano detektiranje jer ukoliko se tendencija ka agresivnom ponašanju uoči na vrijeme, moguće je usmjeriti potencijalno nasilnu osobu u pravome smjeru i pomoći joj da takve impulse svede na najmanju moguću mjeru. Nadalje, zlostavljanje u virtualnom svijetu relativno je nov oblik nasilja koji se ubrzano širi te smatram kako postoji naglašena potreba ovome problemu pristupiti na nov način, razumijevajući značajke elektroničkog zlostavljanja koje podrazumijevaju anonimnost počinitelja, potencijalno široku publiku koja može svjedočiti zlostavljanju te dostupnost žrtve putem raznih društvenih mreža.

II. TEORIJSKA ANALIZA

2.1. Adolescencija kao životno razdoblje

Adolescencija predstavlja važno razdoblje u životu pojedinca, tijekom kojeg doživljava brojne promjene. Gudjons definira adolescenciju kao razdoblje u kojemu se „završava samorazumljivo prihvaćanje svijeta dječje dobi i nastaje novo jedinstvo sastavljano iz fizičko-psihičkih doživljajnih iskustava i iskustava jastva. Ona vode rastuće svjesnom osjećaju-Ja, koji dopušta razgraničenje od drugih osoba i upravo time omogućuje prihvaćanje samoizabranih odnosa na široj osnovici.“ (Baacke, 1991, prema: Gudjons, 1994: 108). To je, dakle, razdoblje kada osoba iz djetinjstva prelazi u odraslu dob pa se kao takvo može nazvati i „tranzicijskim“ razdobljem (Cian, 1988, prema: Ninčević, 2009:119). Ovaj prijelaz u svijet odraslih i preuzimanje odgovornosti odrasle osobe prate brojne intenzivne promjene u tjelesnom, emocionalnom, kognitivnom i socijalnom funkcioniranju (Vejmelka, 2012: 222). Osim razvojnih promjena, sve su veći zahtjevi okoline, ali i očekivanja koja mlada osoba nameće sama sebi što može biti uzrok nesigurnosti, sumnje u sebe i razočaranja. Usporedno s tim, u razdoblju adolescencije osoba je u potrazi za vlastitim identitetom kroz zauzimanje osobnog stava, stila ponašanja i teži ka izgradnji sebe kao pojedinca (Lebedina-Manzoni, Lotar, 2011: 40). Erik Erikson prvi je prepoznao identitet kao najvažnije postignuće razvoja ličnosti tijekom adolescencije i ključni korak prema izrastanju u produktivnu, zdravu i sretnu odraslu osobu. Psihološki konflikt adolescencije nazivao je „identitetom nasuprot zbunjenosti“. U potrazi za vlastitim Ja adolescenti razvijenijih društava prolaze svojevrsnu krizu identiteta. Prije nego jasno odrede vlastite prioritete i vrijednosti, oni prolaze razdoblje zbunjenosti i stresa tijekom kojega iskušavaju razne životne mogućnosti. Jednom formirani identitet osobi pruža osjećaj stabilnosti i omogućuje mu zdravi napredak kroz život (Berk, 2008: 383). Psiholog Stanley Hall smatrao je adolescenciju razdobljem intenzivne „bure i oluje“. Prema njegovom viđenju, postojalo je razdoblje u evoluciji čovjeka koje je bilo posebno teško i naporno, a koje se prenosi s generacije na generaciju. To razdoblje očituje se u adolescentskom suprotstavljanju autoritetu, naglim promjenama raspoloženja i sklonosti ka neopreznom i antisocijalnom ponašanju (Arnett, 1999: 318).

Trajanje adolescencije razlikuje se od društva do društva, a određeno je civilizacijom i kulturnom razinom koju je postiglo društvo u kojem pojedinac živi. Što je društvo razvijenije, potreban je dulji period nakon puberteta da bi se mlad čovjek ravnopravno uključio u svijet odraslih (Maleš, 1995: 12). Prema autorici Rudan (2004: 38) rana adolescencija obuhvaća razdoblje između 10. i 14. godine, a počinje pubertetom, odnosno fizičkim sazrijevanjem pojedinca. Srednja adolescencija odnosi se na dob između 15. i 18. godine, dok je kraj posljednje

podfaze ili kasne adolescencije teško odrediti. Autorica naglašava kako je kronološka dob tek okvir, a podfaze je moguće preciznije definirati prema njihovim karakteristikama. Kasna adolescencija smješta se u razdoblje između 19. i 22. godine, a prema nekim autorima traje i do 25. godine. To potvrđuje i autorica Lacković-Grgin (2006: 26) navodeći kako se dobna granica adolescencije ponekad pomiče čak i do 30. godine te se tada govori o „prolongiranoj adolescenciji“. Općenito se u zapadnim kulturama primjećuje pomicanje dobnih granica unutar kojih se smješta adolescencija. Autor Arnett (2000: 469) problematizira ovaj fenomen navodeći dob između 18. i 25. godine kao novo, posebno razdoblje u razvoju pojedinca kada je on relativno slobodan što se tiče ovisnosti djetinjstva i adolescencije, ali još uvijek nije u potpunosti prihvatio odgovornosti koje nosi odrasla dob. Navedeno razdoblje uglavnom je obilježeno istraživanjem raznih životnih uloga, karijera, romantičnih odnosa i pogleda na život.

Početak i kraj adolescencije nije lako definirati s obzirom na to da su one rezultat kulturološke uvjetovanosti kao i individualnog psihološkog razvoja i specifičnog životnog iskustva koje svaka mlada osoba proživljava na vlastiti način. Stoga ne čudi razlika koja se javlja pri pokušaju određivanja granica adolescencije kod različitih autora. Ono što je vidljivo jest da ona počinje prvim znakovima puberteta, a djevojčice u ranu adolescenciju ulaze u prosjeku dvije godine ranije nego dječaci (Berk, 2008: 345; Rudan, 2004: 36; Lacković-Grgin, 2006: 26). Može se zaključiti da su djevojke iz tog razloga pod većim pritiskom jer ranije nego mladići ulaze u ovo razdoblje zrelosti koje sa sobom nosi mnoge promjene, kako fizičke, tako i psihološke i socijalne.

2.1.1 Adolescent u obitelji

Utjecaj obitelji naglašava se kao jedan od najvažnijih čimbenika psihološkog i socijalnog razvoja te izgradnje identiteta pojedinca. Dubravka Maleš (1998), određujući obitelj sa stajališta njezine pedagoške funkcije, definira je kao „odgojnu zajednicu roditelja i djece, zasnovanu na emocijama ljubavi i privlačenja, a karakteriziranu zajedničkim stanovanjem i ekonomskom koooperacijom članova.“ (prema: Rosić, Zloković 2002: 8). Brojna istraživanja potvrdila su kako postoji neprestan i značajan utjecaj roditelja kroz cjelokupni životni put osobe (Aquilino, 1997; Renk i sur., 2007, prema: Đuranović, 2013: 35). Obiteljski odnosi tijekom adolescencije značajno utječu na različita područja razvoja mladih, kao što su primjerice razvoj neovisnosti, samopoštovanja, individualne patologije i problematičnog ponašanja (Lacković-Grgin, 2006:103). U prošlosti se diskontinuitet u odnosima između roditelja i adolescenata često

pretjerano naglašavao, no prema novijim shvaćanjima, unatoč potrebi adolescenata za autonomijom i pronalaskom vlastitog identiteta, obitelj i dalje ima vrlo snažnu i utjecajnu ulogu u tom procesu (Deković, Rabotek-Šarić, 1996: 429; Klarin, 2006: 112). Utjecajem društvenih i ekonomskih promjena mijenja se sama struktura, funkcioniranje i značenje ove zajednice. Obitelji se smanjuju, mijenja se njezin status, način odgoja postaje sve popustljiviji, dok su djeca i mladi sve više izloženi raznim sadržajima koji su ranije bili namijenjeni svijetu odraslih, a roditelji se nalaze u nedoumici kako ih od toga zaštititi (Car, 2013: 286). Osim navedenih promjena koje utječu na obitelj na jednom širem planu, ona se mijenja i kako djeca u njoj odrastaju. Tada je potrebno pronaći ravnotežu između postupnog popuštanja kontrole kako bi se mladoj osobi omogućila autonomija kojoj teži te istodobnog zadržavanja prava zabrane rizičnog i neumjerenog ponašanja (Rudan, 2000: 587).

S obzirom na roditeljsku toplinu i roditeljski nadzor razlikuju se roditeljski stilovi. Autoritativan stil na najbolji način kombinira ove dvije dimenzije, stvarajući toplu obiteljsku klimu i pridonosi razvoju pozitivne slike o sebi, razvoju socijalnih vještina te kontroli emocija. Time se može smatrati zaštitnim faktorom kada je riječ o eksternaliziranim i internaliziranim oblicima ponašanja djece u odnosu na ostale roditeljske stilove (Klarin, 2006: 25). Autoritarni roditelji skloni su zabranama, naredbama, kaznama i rijetko uvažavaju individualnost djeteta, što nerijetko rezultira nezadovoljstvom, povlačenjem u sebe ili čak agresivnošću (Rosić, Zloković, 2002: 48). Permisivnim roditeljskim stilom djeci se suviše rano nameće odgovornost i samostalno donošenje odluka, a posljedice su razvoj neuroloških problema te problema u ponašanju. Posebice važna je činjenica da se prevelikim povlađivanjem i slobodom djeci uskraćuje prilika da se već unutar obitelji nauče nositi s agresijom (Rudan, 2000: 589) što bi se moglo negativno odraziti na socijalne odnose i kasnije u životu.

Rezultati istraživanja koje je provela Raboteg-Šarić (2011: 380) sa suradnicima ukazuju na značajne razlike u optimizmu adolescenata u odnosu na odgojni stil oba roditelja. Pri tome je važno naglasiti kako adolescenti koji svoje roditelje doživljavaju autoritativnima, iskazuju najvišu razinu optimizma, dok su njihovi vršnjaci čiji su roditelji permisivni ili autoritarni, pokazali nešto niže razine kada je riječ o optimizmu. Autorica Đuranović (2013: 36) naglašava važnost skladnog odgoja i dogovora oko vrijednosti koje roditelji prenose svojoj djeci. Naime, istraživanja su pokazala kako sukobi roditelja i neskladno djelovanje u odgoju rezultiraju osjećajem nesigurnosti kod djece te smanjuju njihovu sposobnost razvoja samokontrole.

Upravo je obiteljsko okruženje ono gdje mlada osoba stječe prva iskustva za daljnje stvaranje veza i socijalnih odnosa, stoga se važnost kvalitete obiteljskog života i socijalnih interakcija

unutar obitelji ne može dovoljno naglasiti. One utječu na razvoj pojedinca od najranijih dana, a obitelj se smatra primarnim faktorom socijalizacije i izgradnje čovjekove osobnosti (Vukasović, 2001: 202). Sukladno navedenom, autorica Klarin (2006: 41) ističe kako su iskustva koja djeca stječu kroz socijalne interakcije unutar obitelji važan temelj za izgradnju drugih odnosa kroz život. Naime, takva iskustva od najranije dobi služe kao obrazac ponašanja i očekivanja u drugim socijalnim okruženjima kod kojih se očekuje da će nalikovati onim već naučenim. Iz navedenog proizlazi da će kvaliteta odnosa u obitelji u velikoj mjeri oblikovati i vršnjačke odnose adolescenata. Istraživanje koje su provele autorice Deković i Raboteg-Šarić (1996: 439) pokazalo je da, iako niska razina bliskosti s roditeljima navodi adolescente da svoje slobodno vrijeme u većoj mjeri provode s vršnjacima i time stvaraju širu društvenu mrežu, adolescenti koji imaju kvalitetnije odnose s roditeljima stvaraju i kvalitetnije odnose sa svojim vršnjacima. Adolescenti čiji roditelji pokazuju istovremeno višu razinu prihvaćanja, ali i nadzora nad ponašanjem djece, imaju manje problema u regulaciji vlastitog ponašanja, kompetentniji su i popularniji među prijateljima. Ove rezultate potvrđuju i rezultati istraživanja koje je proveo Peter Zimmermann (2004: 91-94), a koji su pokazali da adolescenti koji imaju privržen odnos s roditeljima ostvaruju emocionalno bliska prijateljstva uspješno se nose sa emocijama prilikom sukoba, nisu neprijateljski raspoložena i pokazuju nisku razinu socijalne anksioznosti. Nadalje, istraživanje koje su Nikiforou i suradnici (2013: 5) proveli sa djecom čija je prosječna dob bila 11 godina, pokazalo je kako je kvaliteta odnosa s roditeljima i vršnjacima povezana s uključenosti djece u zlostavljanje. Naime, djeca koja nisu ostvarila sigurnu privrženost kasnije u životu pokazuju nedostatak socijalnih vještina, antisocijalno i delinkventno ponašanje, kao i tendenciju ka eksternaliziranim problemima u ponašanju.

2.1.2. Adolescent i škola

Nakon obitelji, školska zajednica je svakako jedna od najvažnijih i najutjecajnijih u životu pojedinca. Vukasović smatra kako se misija škole ostvaruje kroz tri temeljna zadatka: materijalni, funkcionalni i odgojni. Dok kroz prva dva učenici razvijaju znanja, umijeća, navike te intelektualne i tjelesne sposobnosti, kroz odgojni zadatak oni se izgrađuju kao ljudi. Upravo posljednji cilj autor drži i najvažnijim, ističući kako je škola prvenstveno odgojna ustanova, a „njen temeljni zadatak je očovječenje čovjeka.“ (Vukasović, 2001 :244). U prostorima škole, kroz odnos s autoritetima, uspostavljanjem novih društvenih veza s vršnjacima, te preuzimanjem odgovornosti za nove obaveze koje su pred njima, djeca čine korak u svijet odraslih koji

značajno utječe na razvoj njihove osobnosti. Pri tome istaknutu ulogu ima općenito ozračje u školi ili školska klima. Holtappels i Meier (2000, prema: Pužić i sur., 2011: 338) razlikuju tri socijalizacijska elementa kao temelj školske klime, a od kojih se svaki može promatrati dvojako. To su obrasci očekivanja u školi koji se jednako mogu odnositi na usvajanje poželjnih pravila i normi, kao i na stroga pravila, pritisak za postizanjem rezultata te otuđujuća nastavna iskustva. Zatim, interakcijska klima može učenike poticati na sudjelovanje i konstruktivnu raspravu, ali i biti obilježena hijerarhijskim i autoritativnim stavovima. Na posljetku, relacijsku klimu određuje intenzitet socijalnih veza i kvaliteta socijalnih odnosa u školi, kako u vršnjačkim odnosima, tako i u odnosu učitelja i učenika. Navedeni autori dalje ističu kako pritisak za prilagodbom i negativni socijalni odnosi u školi utječu na devijantno ponašanje učenika. Osim toga, nezainteresiranost nastavnika, neuključenost učenika u školske aktivnosti, dosada i otpor prema školi mogu biti povezani s agresivnim ponašanjem, dok škole s nižom stopom nasilja odlikuju pozitivni socijalni odnosi i proaktivnost učenika i nastavnika.

Ponašanje učenika u školskom kontekstu može se promatrati kroz aspekt privrženosti i predanosti. Prema Roviš i Bezinović (2011, prema: Bilić, 2015: 121) privrženost ili vezanost za školu odnosi se na osjećaje pojedinca vezane za školu i socijalne odnose koje u njoj ostvaruje. Predanost podrazumijeva spremnost na ulaganje truda i vremena u školske aktivnosti, obaveze i odnose. Kako se kroz adolescenciju prioriteta djevojaka i mladića mijenjaju, tako i predanost školi slabi. Iako postoji određena razina privrženosti školi, ta emocionalna vezanost nije dostatna kako bi potaknula dosljedna odgovorna ponašanja koja škola zahtijeva. Rezultati istraživanja koje je provela Bilić pokazuju kako je niža razina predanosti pri izvršavanju školskih obaveza povezana s višom razinom nepoželjnog ponašanja i obrnuto (Bilić, 2015: 143). Ipak, iako neki učenici nerado ispunjavaju svoje obaveze, pretežito su svjesni važnosti škole za kasniji život. Kao najčešća prednost škole navodi se druženje s vršnjacima, što pokazuje istaknutu ulogu vršnjačkih odnosa u životu učenika (Ličina, 1992: 57). Jedno od kritičnijih razdoblja u životu osobe svakako je prelazak iz osnovne u srednju školu. U razvijenijim društvima prelazak u srednju školu događa se upravo u razdoblju adolescencije, što dovodi do promjena koje ne odgovaraju razvojnim potrebama ovoga razdoblja. Mlada osoba se rastaje sa poznatim nastavnicima kada joj je najpotrebnije podrška odraslih osoba, naglašava se kompeticija s drugima u vrijeme kada je najveća potreba usmjeriti se na samoga sebe. Jednako tako se prekidaju stare vršnjačke veze u doba nesigurnosti i potrebe za prihvaćanjem od strane vršnjaka (Berk, 2008: 372).

2.1.3. Vršnjački odnosi adolescenata

Ulaskom u razdoblje adolescencije vršnjački odnosi postaju sve važniji. Adolescenti današnjice mnogo više vremena provode u društvu vršnjaka, stoga su oni ti koji oblikuju njihovo iskustvo socijalizacije, a vršnjačka skupina polako zauzima mjesto socijalnog središta koje je ranijih desetljeća pripadalo obitelji (Car, 2013: 288). U suprotnosti sa svijetom odraslih, ona adolescentu pruža sigurnost, s njom se identificira i prihvaća njezina pravila ne bi li kompenzirao svoju nesigurnost i još neizgrađenu ličnosti (Maleš, 1995: 33). Naime, prijateljstvo među vršnjacima je simetrično ili horizontalno strukturirano, za razliku od odnosa s odraslima koji su asimetrični, odnosno vertikalni. Vršnjaci su jedni drugima slični, najprije prema stupnju razvoja, ali i interesima i aktivnostima u kojima provode vrijeme (Hartup, 1992: 3). Prijateljstva pružaju mladoj osobi priliku za razvoj i napredak onako kako to obitelj i škola ne mogu. Na taj način uče o suradnji, kompromisu, konfliktima i uspješnom rješavanju sukoba kroz interakciju sa sebi jednakima. Stoga nije iznenađujuće da su prijateljstva povezana sa psihičkim zdravljem i kompetencijama u ranoj odrasloj dobi, budući da stvaraju priliku za istraživanje vlastitog identiteta i razvijanje dubinskog razumijevanja druge osobe, te osiguravaju temelje za buduće intimne odnose. Ona također pomažu mladima da se nose sa stresom u adolescenciji, a mogu poboljšati stavove prema školi i angažman u njoj (Berk, 2008: 396). Kako raste sveopća potreba adolescenta za prihvaćanjem od strane vršnjaka, javlja se i fenomen vršnjačkog pritiska. Vršnjački pritisak može biti direktan, na način da se od pojedinca nešto izravno zahtjeva, ali postoje i neizravni načini, kao što su izbjegavanje ili izopćenje osobe koja se ne prilagodi normama skupine (Ricijaš i sur., 2007: 77). Bognar (2001: 19) ističe kako pritisak grupe može biti pozitivan i negativan, a pod vršnjačkim utjecajem pojedinci u potpunosti mogu promijeniti svoja uvjerenja.

Nažalost, mnogi adolescenti još uvijek razvijaju vlastite stavove i uvjerenja, pa kako ne bi bili odbačeni pristaju na pravila i zahtjeve bez da ih kritički propitaju. Tako se uslijed manjka samopouzdanja i straha od odbacivanja mnogi mladi upuštaju u socijalno nepoželjna i neprihvatljiva ponašanja. Prema Eriksonu (1968, prema: Brown i sur., 1986: 521) potreba za pripadanjem grupi vršnjaka koja se manifestira skroz konformizam i prihvaćanje normi skupine javlja se u ranoj adolescenciji. Razvojem autonomnog osjećaja za vlastiti identitet kasnije u adolescenciji ova potreba za prilagodbom postaje manje važnom. Ova saznanja upućuju na to da je razdoblje rane adolescencije vrijeme kada su mladi najpodložniji vršnjačkom utjecaju, no podložnost vršnjačkom pritisku prisutna je i kod studentske populacije. Istraživanje koje su proveli Ricijaš i suradnici pokazalo je kako studenti podliježu vršnjačkom pritisku ne bi li

ostavili dobar dojam kod osoba koje su im važne, dok je najmanji pritisak doživljen kada je riječ o manifestnim rizičnim ponašanjima. To se posebice odnosi na kockanje i rizično seksualno ponašanje. Utvrđena je važnost skupine za stvaranje pozitivne slike o sebi, neotpornost pri promjeni vlastitog mišljenja, vrijednosti i stavova, te doživljaj straha od negativne evaluacije od strane vršnjaka (Ricijaš i sur., 2007: 84). Unatoč činjenici da je u kasnoj adolescenciji identitet osobe uvelike formiran, utjecaj vršnjaka ostaje važan faktor u životu pojedinca koji nastavlja do neke mjere oblikovati njegove odluke i izbore.

2.2. Nasilničko ponašanje i zlostavljanje kao pedagoški problemi

Povijesno gledano, zlostavljanje se nije smatralo problemom kojem je potrebno pridavati posebnu pažnju. Naprotiv, ono se doživljavalo sastavnim i normalnim dijelom odrastanja. Suvremeni odnos prema ovome problemu značajno se mijenja te se zlostavljanje promatra kao problem kojem se pristupa s velikom ozbiljnošću i namjerom da ga se razumije i spriječi. Autorica Campbell (2005: 71) ističe kako je potrebno neprestano podizati razinu svijesti o ovom problemu jer čak i danas pojedinci smatraju nasilničko ponašanje u djetinjstvu nekom vrstom prijelaza, normalnim dijelom ovog životnog razdoblja koje „gradi karakter“ ili je jednostavno dječje zadirkivanje. Ponekad je doista teško pronaći granicu gdje dobronamjerna zaigranost među vršnjacima prelazi u grubost i nasilje. Autor Shariff (2008: 15) navodi kako zadirkivanje eskalira u zlostavljanje kada žrtva i počinitelj ne postignu dogovor treba li neodgovarajuće zadirkivanje prestati te se stvori neravnoteža moći između njih. Zlostavljanje uključuje namjerne, opetovane i često nepopustljive negativne postupke prema pojedincu. Kako bismo o nekom incidentu mogli govoriti kao o nasilju, mora postojati neravnoteža moći između nasilnika i žrtve, a koja je uvijek u korist počinitelja (Olweus, 1998: 19). KenRigby (2006:14) zlostavljanje definira kao „ponavljajuće tjelesno ili psihičko ugnjetavanje slabije osobe koje provodi pojedinac ili skupina ljudi koji su jači od nje.“

Iz navedenih definicija moguće je izvesti nekoliko osnovnih obilježja zlostavljanja. Najprije je važno napomenuti kako postoji namjera povređivanja druge osobe. Zatim, nasilje se odvija opetovano i tijekom određenog vremenskog razdoblja, a nije nasumičan izdvojeni incident. Najvažniji kriterij definiranja nasilja je postojanje neravnoteže moći između počinitelja i žrtve što kod žrtve stvara osjećaj bespomoćnosti.

Kada je riječ o agresivnom i nasilničkom ponašanju, prisutne su klasifikacije prema različitim kriterijima i razinama (Bilić, 2012: 8, Rigby, 2006:18, Shariff, 2008:19). U osnovi, nasilje je moguće podijeliti na izravno i neizravno. Izravno nasilništvo podrazumijeva otvoreni napad na žrtvu, dok neizravno poprima oblik društvene izolacije, širenja glasina ili namjernog isključivanja iz skupine (Olweus, 1998: 20).

Slijedeća najučestalija podjela jest ona na fizičko, psihološko i socijalno zlostavljanje. Fizičko zlostavljanje opisuje se kao izravno, jer ono obično uključuje otvoreni napad na žrtve (Olweus, 1998: 20), ali ono može biti i prikriveno ukoliko se događa bez prisutnosti odgovorne odrasle osobe. Druga vrsta zlostavljanja je psihološko zlostavljanje, koje se manifestira u obliku verbalnog zlostavljanja, uvreda, prijetećih gesta, ponižavanja i ucjena (Rigby, 2006: 18). Ono uključuje ili stvaranje mentalnog nemira kako bi se kod odabranih žrtava uzrokovao strah za njihovu fizičku sigurnost, ili rušenje samopouzdanja i sigurnosti u sebe. Shariff (2008:19) ističe kako su upravo ova obilježja karakteristična i za elektroničko zlostavljanje. Kao i fizičko, psihološko zlostavljanje može biti otvoreno i prikriveno. Ono je otvoreno u smislu da šale i uvrede usmjerene prema žrtvi ista može dokazati, a mogu ga čuti ili pročitati drugi svjedoci. Neverbalno, odnosno prikriveno psihološko zlostavljanje naziva se i socijalnim, odnosnim ili relacijskim nasiljem (Bouillet i Uzelac, 2007: 214). Namjera je isključiti ili izolirati žrtvu, a smatra se najtežim oblikom zlostavljanja jer ga odrasli često ne vide niti mogu dokazati da se dogodilo. Kao primjer navodi se ignoriranje žrtve ili odbijanje suradnje na grupnim projektima i sličnim aktivnostima. Uključeno je također i širenje neutemeljenih glasina kako bi se metu zlostavljanja ponizilo, prikazalo nevjerodostojnom ili neiskrenom. S razvojem modernih tehnologija javila su se i sredstva koja omogućuju i olakšavaju ovaj način zlostavljanja. Razne društvene mreže, blogovi i internetske stranice dio su svakodnevnog života adolescenata. One su sada novi prostor iz kojeg se žrtvu zlostavljanja može izolirati ili putem njega narušiti ugled i socijalne odnose osobe.

Iako je u fenomenu zlostavljanja pažnja većinom usmjerena na počinitelja i žrtvu, veliki broj ljudi može na neizravan način biti uključeno u čin nasilja kao promatrači. Počinitelj je često podržan od strane vršnjaka od kojih ga neki aktivno ohrabruju, dok drugi pasivno promatraju zlostavljanje. Osim toga, isključivanje i izoliranje žrtve iz većih grupa vršnjaka sve više učvršćuje moć počinitelja (Shariff, 2008: 16). Pokazalo se čak da promatrači mogu poticati nasilnikovo ponašanje ne samo verbalno, već i samim prisustvom (O'Connell i sur., 1999, prema: Curwen i sur., 2011:51), što dovodi do zaključka kako su i oni važan faktor u činu zlostavljanja. Promatrači većinom strahuju od toga da i sami ne postanu žrtve ukoliko se pokušaju umiješati, a često se osjećaju bespomoćno i pokazuju gubitak samopoštovanja i

samopouzdanja (Harris i Petrie, 2002, prema: Campbell, 2005:69). Thorndike (2007) kao moguće razloge navodi i strah od pogoršavanja srama koji žrtva već osjeća te činjenicu da i ostatak skupine ostaje neumiješan (Curwen i sur.,2011:51).

Kako čin zlostavljanja svojim utjecajem može obuhvatiti veliki broj sudionika, zahtjeva se aktivna suradnja odgojno-obrazovnih stručnjaka i roditelja ne bi li se ono spriječilo ili svelo na najmanju moguću mjeru. Bilić (199: 61-64) kao korijen problema rastuće agresivnosti adolescenata predlaže način života svojstven modernom čovjeku. Suvremeni svijet uzdrman je ubrzanom načinom života koji utječe i na obiteljsku zajednicu, gube se duhovne vrijednosti, a sveopći besmisao vodi ka frustraciji. Rigby (2006: 68) ističe nekoliko konkretnih načina kojima obiteljsko okruženje potiče razvoj nasilničkog ponašanja. Na adolescenta nepovoljno utječe kada se prema njemu odnosi kao prema nezreloj osobi što uzrokuje osjećaj manje vrijednosti i ogorčenosti te ukoliko izostaje poticaj na usvajanje pozitivnih društvenih vrijednosti što se kasnije negativno odražava na odnose koje će adolescent stvarati. Osim toga, neobično je važno da obitelj pospješuje razvoj empatije kod djeteta i potiče suradnju s drugima. Osobe koje su počinitelji elektroničkog zlostavljanja pokazali su manju razinu empatije za žrtve ove vrste nasilja, nego njihovi vršnjaci (Steffgen i Melzer, 2011: 646). Razina emocionalne inteligencije i upravljanje emocijama važne su kada je riječ o sukobima, a uloga obitelji posebice je značajna pri razvoju ovih karakteristika. Krećući se prema slijedećem važnom faktoru socijalizacije Previšić (1999: 22) upozorava na mogućnost da škola i sama postane izvorom nezadovoljstva i frustracija djeteta koji potencijalno vode nasilničkom ponašanju. Dugotrajna izloženost nasilju u školi povećava vjerojatnost socijalne izolacije, depresije i frustracije među učenicima, što kao posljedicu može imati odustajanje od škole. Osim toga, nasilje stvara negativnu klimu utječući na kvalitetu samog nastavnog procesa (Pužić i sur, 2011: 336). Percepcija destruktivnih međuljudskih odnosa među učenicima jedan je od prediktora vršnjačkog nasilja, odnosno pretpostavlja se da ako učenik smatra kako živi u narušenim odnosima, tada će se vjerojatno tako i ponašati (Vlah i Perger, 2014: 18). Ovo saznanje pokazuje kako i obiteljska i školska zajednica moraju obratiti pažnju na svoje temeljne zadatke stvarajući djeci prostor u kojemu će se ono razvijati i rasti u pozitivnome smjeru. Potrebno je poticati učenike na aktivnu uključenost u zajednicu, međusobno pomaganje i razvoj dobrih međuljudskih odnosa, pri tome imajući na umu da je svako nastojanje uzaludno, ukoliko i oni sami nisu primjer pozitivnih stavova i vrijednosti. Stoga, osim stručnog znanja, odgojno-obrazovni djelatnici trebaju imati volju detektirati i nositi se s problemima koji nastaju kako bi na konstruktivan način usmjerili učenika u pozitivnom smjeru. Jedan od važnijih koraka jest rano detektiranje, jer ukoliko se tendencija ka agresivnom

ponašanju uoči na vrijeme, moguće je usmjeriti potencijalno nasilnu osobu u pravome smjeru i pomoći joj da takve impulse svede na najmanju moguću mjeru. Stoga je od velike važnosti posvetiti pažnju ranom prepoznavanju poremećaja u ponašanju u čemu glavnu ulogu imaju školska i obiteljska zajednica. Naime, osobe koje su u djetinjstvu bile počinitelji nasilja pokazuju tendenciju nastavljanja sličnog obrasca ponašanja i u odrasloj dobi. Curwen i suradnici (2011: 47) proveli su istraživanje sa studentima u dobi između 17 i 36 godina, a čiji rezultati pokazuju kako se s godinama težnja ka nasilničkom ponašanju smanjuje, što upućuje na to da s godinama raste empatija i svijest o utjecaju ponašanja na druge. Ipak, sklonost još uvijek postoji, a počinitelji uglavnom biraju žrtve koje su pasivnije. Promišljajući ovaj slučaj kontinuiteta karakteristika nasilničkog ponašanja, autori ističu činjenicu da kako bi specifične karakteristike maltretiranja ustrajale iz djetinjstva u odraslu dob, nasilnik mora na neki način ostvariti korist od ovih specifičnih ponašanja. Pozivaju se na teoriju socijalnog učenja prema kojoj je vjerojatno da će pojedinac ponoviti prethodno nagrađeno negativno ponašanje. (Curwen i sur., 2011:47 prema: Bandura, 1963). Previšić (1999, prema: Livazović, Vranješ, 2012: 56) kao temelj nasilničkog ponašanja pretpostavlja obrasce naučene oponašanjem idola, vršnjaka te putem medija u kojima se nasilje predstavlja kao prihvaćeni oblik ponašanja. Vjerojatan poticaj je i sama činjenica da posljedica za takvo ponašanje izostaje. Iz toga je moguće postaviti polazište vrlo važnog pitanja o utjecaju okoline na nasilnička ponašanja pojedinca, odnosno na koji način se, pretpostavlja se nesvjesno, potiče takvo ponašanje.

2.2.1. Elektroničko zlostavljanje

Brzi razvoj tehnologije donosi sa sobom mnoge pozitivne mogućnosti, povezujući pojedinca sa svijetom i osiguravajući brzi protok informacija. Prosječni pripadnik suvremenog društva u virtualnom svijetu pronalazi platformu na kojoj može izraziti svoje stavove, pronaći istomišljenike ili protestirati. Internet postaje mjesto društvenosti, gdje čak i oni manje smioni pronalaze svoj glas. S druge strane, nije više dostatno graditi sliku o sebi samo u stvarnosti, već se stvara dojam kako svoju popularnost i to koliko vrijede, posebice mladi, moraju dokazati i u virtualnom svijetu (Dilmac, 2014:1285-1288). Osoba je određena brojem prijatelja na društvenoj mreži, brojem komentara na njihovim objavama i koliko osoba je kliknulo „*Sviđa mi se*“ na njihovu fotografiju. Kako bi se navedeni ciljevi postigli, često se nemarno pristupa sigurnosti na Internetu. Gotovo svaki važan ili nevažan dio dana popraćen je fotografijom ili statusom na društvenoj mreži, neoprezno se objavljuje lokacija na kojoj se osoba trenutno nalazi, a sve to

dostupno je publici od nekoliko stotina „prijatelja“ čije se virtualne pozivnice s jednakom nepažnjom prihvaćaju, često neovisno o tome tko su i jesu li u stvarnom svijetu uopće i poznanici. Pritisak koji je nevidljiv i neodređen, ali sveprisutan, navodi pojedinca da bude viđen u virtualnom prostoru i time uopće priznat od strane drugih. Ipak, na taj način on se izlaže neprestanom pogledu drugih te se dovodi u opasnost da ga se procjenjuje i osuđuje. Sve to dovodi i do novog načina zlostavljanja koje se naziva elektroničko nasilje (engl. cyberbullying). Kako je elektroničko nasilje relativno nov fenomen koji se javio uslijed napretka tehnologije, definicije kojima se pokušava objasniti i sažeti još uvijek su raznovrsne. Autori Hinduja i Patchin posvetili su veliku pažnju i vrijeme istraživanju ove vrste zlostavljanja te se tako njihova definicija istoga mijenjala s obzirom na njihova saznanja kroz razne studije. Prema njima, elektroničko zlostavljanje događa se kada osoba opetovano uznemirava, maltretira ili ismijava drugu osobu online ili koristeći mobilne telefone ili druge elektroničke uređaje (Hunduja, Patchin, 2012:15). Bill Belsey definira elektroničko zlostavljanje kao upotrebu informacijskih i komunikacijskih tehnologija za namjerno, opetovano i neprijateljsko ponašanje prema pojedincu ili skupini, s ciljem da se povrijedi drugu osobu.¹

Istraživanja pokazuju rastući trend broja učenika koji su počinili ili doživjeli elektroničko zlostavljanje (Smith i sur. 2008: 378; Đuraković i sur., 2014: 68), a zabrinjavajuće rezultate dale su i studije provedene na sveučilištima (Kokkins, 2014: 209; MacDonald, 2010: 2005).

Postoje određene razlike u učestalosti i načinu zlostavljanja između dječaka i djevojčica pri čemu dječaci češće priznaju sudjelovanje u zlostavljanju. Osim toga, kod dječaka se pokazuje težnja većoj izloženosti izravnom nasilništvu dok su djevojčice izloženije neizravnim i suptilnijim oblicima nasilja (Olweus, 1998: 28). Unatoč tome, istraživanja o rodnom razlikama kada je riječ o elektroničkom zlostavljanju uglavnom izdvajaju muške ispitanike kao počinitelje. Rezultati istraživanja koje su proveli Makri-Bostari i Karagiann(2013: 3248) pokazuje veću uključenost muških ispitanika u elektroničko zlostavljanje. Oni su češće i žrtve i nasilnici, nego djevojke. U istraživanju koje su proveli Slonjei Smith (2007: 150) spol se nije pokazao značajnim prediktorom niti za nasilnike niti za žrtve elektroničkog zlostavljanja, iako su u nešto većoj mjeri muški ispitanici bili počinitelji. Slično ovome istraživanju, prema rezultatima Faucher i suradnice (2014: 5) 2% više muških studenata priznalo je zlostavljanje drugih. Istraživanje provedeno u Hrvatskoj, sa učenicima u dobi od 14 do 17 godina pokazuje kako su mlađi muški adolescenti češće žrtve, ali i počinitelji elektroničkog zlostavljanja. Jedan od mogućih razloga je taj što su djevojke češće nadzirane od strane roditelja u odnosu na mladiće i češće razgovaraju s

¹<http://www.cyberbullying.ca/>

njima o mogućim opasnostima virtualnog svijeta (Livazović, 2015: 145-146). Zanimljivo je i istraživanje koje su Faucher i suradnice (2014: 3-6) provele sa studentima, a koje pokazuje kako se elektroničko zlostavljanje pretežito događa između osoba istoga spola. Ispitanici muškog spola doživjeli su elektroničko nasilje uglavnom od strane nepoznatih osoba, dok su studentice zlostavljanje od strane osoba koje su smatrale prijateljima te su također elektroničkim putem napadale svoje prijatelje. Kao moguće razloge zbog kojih su postali žrtve zlostavljanja i mladići i djevojke navode slične razloge kao što su međusobni problemi, razlike u mišljenju ili uvjerenjima, njihov fizički izgled ili kako je namjera zapravo bila našaliti se. Dio ženskih ispitanika naveo je spol kao razlog zlostavljanja, a muškarci njihov etnički identitet. Kao razloge zbog kojih su se oni sami upustili u elektroničko nasilje i muški i ženski ispitanici naveli su da ih je druga osoba uzrujala ili da su uzvraćali zlostavljanje. Mladići su kao razlog naveli i zabavu, a djevojke da im se osoba koju su zlostavljale nije sviđala. Ispitanici su izjavili kako im je namjera bila uvrijediti drugu osobu, a muški ispitanici naveli su uz to i namjeru ponižavanja, uznemiravanja i prijetnje, dok kod djevojaka to nije bio slučaj.

Iako se događa u virtualnom svijetu, posljedice koje uzrokuje elektroničko zlostavljanje itekako su stvarne i zabrinjavajuće. Istraživanja dosljedno pokazuju postojanje negativnih psihosocijalnih posljedica po žrtve elektroničkog zlostavljanja. Ispitanici su izjavljivali kako su nakon doživljenog elektroničkog zlostavljanja osjećali ljutnju, tugu, uznemirenost i primijetili su pad vlastite produktivnosti. Također su česti osjećaji beznadnosti, bespomoćnosti te anksioznost (Zalaquett i sur., 2014: 5; Tomsa i sur., 2012: 588; Raskauskas i Stoltz, 2007: 569). Neki od učenika koji su bili žrtve ovog oblika zlostavljanja izjavili su kako se boje ili srame ići u školu, a istraživanje je pokazalo značajnu povezanost između doživljenog elektroničkog zlostavljanja i niskog samopoštovanja, obiteljskih problema, poteškoća na akademskom području te nasilja i raznih oblika delinkventnog ponašanja (Hinduja i Patchin, 2014: 2). Kao najekstremnija posljedica elektroničkog zlostavljanja javlja se pomišljanje na suicid (Kowalski i sur., 2014: 1124). Navedene posljedice ukazuju na ozbiljnost problema zlostavljanja budući da može utjecati na njihovu emocionalnu ravnotežu i sposobnost sudjelovanja u svakodnevnici, posebice ukoliko je pojedinac kontinuirano izložen napadima počinitelja. Žrtve imaju osjećaj gubitka kontrole i nemogućnosti utjecaja na situaciju u kojoj su se našle, što je potaknuto posebnostima elektroničkog nasilja.

2.2.2. Značajke i oblici elektroničkog zlostavljanja

Zlostavljanje putem elektroničkih medija razlikuje se od tradicionalnog zlostavljanja u nekoliko važnih značajki (Slonje i Smith, 2007:148). Počinitelji elektroničkog zlostavljanja mogu ostati anonimni ukoliko to žele, a svakako je ključno što se, skriveni iza ekrana elektroničkog uređaja, ne moraju izravno suočiti sa žrtvom. Ova činjenica često djeluje kao poticaj onima koji se inače vjerojatno ne bi upustili u takvo ponašanje. Nadovezujući se na navedeno obilježje u usporedbi sa prirodom tradicionalnog zlostavljanja, postoji mogućnost da će počinitelj biti manje svjestan posljedica svojih djela jer se ne mora izravno suočiti sa žrtvom. Autori navode kako u tom slučaju postoji mogućnost izostanka empatije ili žaljenja zbog učinjenog, ali i nedostatak prilike da treća osoba reagira i obrani žrtvu. Ako bi netko i pokušao spriječiti zlostavljanje, uvjeti u kojima se događa elektroničko zlostavljanje to gotovo u potpunosti onemogućuju. Vrlo je teško pronaći izvor zlostavljanja, spriječiti druge u širenju informacija ili ih trajno iskorijeniti.

Potencijalna publika elektroničkog nasilja često je mnogo šira od one koja svjedoči tradicionalnim oblicima zlostavljanja. Primjerice, objavi li netko video na Internetu s namjerom da uvrijedi i osramoti osobu koja se na njemu nalazi, velika je vjerojatnost da će ga značajan broj ljudi vidjeti, s obzirom na mogućnosti tehnologije i uključenost velikog broja svjetske populacije u razne društvene mreže. Sveprisutnost elektroničkog zlostavljanja i nemogućnost da žrtva pobjegne od istog, također izdvajaju ovu vrstu zlostavljanja od tradicionalnih oblika. Priroda tradicionalnog zlostavljanja takva je da kada se žrtva udalji od zlostavljača sigurna je, dok nove tehnologije omogućuju nasilniku da dopre do žrtve i da ona nastavi primati neprimjerene poruke ili e-poštu gdje god se nalazila. Nadalje, potrebno je imati na umu kako pisana riječ može imati snažniji utjecaj od one izgovorene na osobu kojoj je upućena, a žrtva je u mogućnosti iznova čitati što je o njoj napisano ili objavljeno (Buljan-Flander i sur., 2007:15). Mnoge od navedenih značajki na određeni način olakšavaju počinitelju zlostavljanje i ohrabruju ga na ponašanje u koje se ne bi upustio u stvarnome svijetu. Dosljedno tome, autori Beran i Li (2007: 24) navode nekoliko pretpostavki za sudjelovanje u elektroničkom zlostavljanju kao što su fizička udaljenost od žrtve, osigurana anonimnost i teškoće pri nalaženju izvora te činjenica da osoba koja šalje uznemirujuće poruke ima vremena razmisliti o tome kakav učinak želi postići. Ove posebnosti razlog su zbog kojega se može pretpostaviti da strategije korištene pri prevenciji tradicionalnog zlostavljanja neće biti učinkovite te je potrebno elektroničkom zlostavljanju pristupiti na novi način, na što ukazuje i raznolikost načina na koje se elektroničko nasilje odvija.

Autorica Nancy Willard (2007) identificirala je osam različitih kategorija elektroničkog zlostavljanja:

1. *Vrijeđanje*(eng. flaming) podrazumijeva izazivanje sukoba u virtualnom svijetu slanjem nepristojnih, vulgarnih i ljutih poruka osobi ili skupini.
2. *Uznemiravanje*(eng. harassment) je opetovano slanje uvredljivih, neprimjerenih i nasilnih poruka putem elektroničkih medija.
3. *Elektroničko zastrašivanje*(eng.cyberstalking) definira se kao uznemiravanje koje poprima ozbiljnije razmjere prelazeći u prijetnje ozljedama i zastrašivanje te rezultira stvaranjem intenzivnog osjećaja straha kod žrtve.
4. *Klevetanje* predstavlja slanje ili objavljivanje neistinitih, okrutnih ili štetnih glasina o nekoj osobi kako bi se narušila njena reputacija ili prijateljstva.
5. *Lažno predstavljanje* podrazumijeva neovlašteno korištenje računa društvenih mreža ili e-pošte druge osobe kako bi se žrtva našla u neugodnoj ili opasnoj situaciji te se narušila reputacija žrtve i njeni odnosi s drugima.
6. *Razotkrivanje* podrazumijeva otkrivanje tajni, dijeljenje osjetljivih, neugodnih privatnih informacija i fotografija druge osobe putem elektroničkih medija.
7. *Prijevara*(eng. trickery) je navođenje nekoga na otkrivanje tajni ili neugodnih informacija i objavljivanje istih online.
8. *Isključivanje ili ostracizam* problem je koji se spominje i pri određivanju tradicionalnog zlostavljanja, a podrazumijeva okrutno i namjerno isključivanje nekoga iz grupe ili razgovora.

S obzirom na brzinu promjena u razvoju tehnologije i njezinu dostupnost, navedeni oblici elektroničkog zlostavljanja nisu konačan popis. Dobar je primjer trend snimanja napada koji kruži Internetom, a koji se naziva „happyslapping“². U ovom obliku zlostavljanja, osoba je žrtva fizičkog napada u kojem može izravno sudjelovati pojedinac ili skupina, dok promatrači snimaju ili fotografiraju napad, nakon čega snimke i fotografije objavljuju na Internetu ili šalju drugima putem mobilnih telefona. Navedeni oblik zlostavljanja pokazatelj je, između ostaloga, povezanosti raznih oblika nasilja. Osim što uključuje razne oblike elektroničkog nasilja, ono je i spoj tradicionalnog i elektroničkog zlostavljanja. Osoba doživljava fizički napad u stvarnom svijetu, dok se video snimak događaja dijeli i postaje dostupan velikoj skupini promatrača. Na taj se način agonija čina zlostavljanja nastavlja, a žrtvi postaje nemoguće pobjeći.

²<http://www.bullying.co.uk/cyberbullying/>

Zbog navedenih posebnosti i raznolikosti, istraživanje elektroničkog zlostavljanja je u porastu, no ono je u većoj mjeri usmjereno na nasilno ponašanje na Internetu djece u osnovnoj školi ili mladih u srednjim školama. Iako se isprva čini da pojam „cyberbullying“ ima prizvuk nezrelosti koja je u suprotnosti sa pretpostavkama o ponašanju odgovorne odrasle osobe, prijeteće, zastrašujuće, ponižavajuće i uznemirujuće ponašanje odraslih također pripada u okvire elektroničkog zlostavljanja (Faucher i sur., 2014:2). Osim koncentriranja na širu dobnu skupinu ispitanika u istraživanju, važno je postaviti pitanje kako razne varijable utječu na pojavu ovoga oblika nasilja kao i u kojoj mjeri obitelj djeluje kao zaštitni ili rizični faktor.

2.2.3. Obitelj, škola i vršnjaci u kontekstu elektroničkog zlostavljanja

Kako obitelj ima najvažniji utjecaj na djetetovo ponašanje među vršnjacima (Rigby, 2006:71) važno je ispitati povezanost obiteljskih prilika i odnosa sa nastankom nasilničkog ponašanja. Prema Olweusu (1998: 47-48), ključni čimbenici su upravo temeljni emocionalni odnos roditelja prema djetetu, stupanj popustljivosti i dopuštanja nasilničkog ponašanja, te odgojne metode koje roditelj primjenjuje. Moguće je izdvojiti dvije dimenzije odnosa roditelja prema djeci. Prva je strog i grub odgoj, a druga nedostatak jasne discipline i nadzora. Navedene dimenzije od značajne su važnosti kada je riječ o poremećajima u ponašanju (Sroufe i sur.,2000, prema: Bouillet i Uzelac 2007: 145.). Naime, pokazalose kako je discipliniranje djece u kojemu roditelj koristi vlastitu moć, agresiju i služi se kaznama, pozitivno povezano s vjerojatnošću da dijete bude uključeno u nasilničko ponašanje (Zottis i suradnici 2014: 410-411), dok prihvaćanje od strane roditelja, njihova aktivna uključenost i zanimanje za dijete djeluju kao zaštitni faktor (Ok i Aslan2010: 538).

Značajnu povezanost obiteljskih odnosa sa pojavom nasilničkog ponašanja u adolescenata moguće je uvidjeti i u rezultatima autora koji su se bavili istraživanjem elektroničkog nasilja. Makri-Bostari i Karagianni (2013: 3247-3249) proveli su istraživanje s adolescentima kako bi ispitali povezanost između roditeljskog stila i uključenosti djece u elektroničko zlostavljanje. Prema rezultatima provedenog istraživanja tinejdžeri odgajani od strane autoritarnih i indiferentnih roditelja učestalije pribjegavaju elektroničkom zlostavljanju, dok djeca autoritativnih roditelja čine suprotno. Kada je riječ o djeci koja su bila žrtve zlostavljanja, roditeljski stil nije se pokazao kao relevantan. Adolescenti čiji roditelji nedovoljno komuniciraju s njima ili ih odbijaju vjerojatnije će se upustiti u elektroničko zlostavljanje drugih u pokušaju da zadobiju slobodu, pažnju ili priznanje koji im nedostaju u odnosu s roditeljima. Prema rezultatima provedenog istraživanja adolescenti će u najvećoj mjeri o elektroničkom

zlostavljanju razgovarati sa svojim prijateljima, njih čak 72.4%, a nešto manji broj njih s roditeljima (44.3%). Značajno je napomenuti i da će djeca autoritativnih roditelja češće razgovarati s njima o elektroničkom zlostavljanju koje su doživjeli, nego njihovi vršnjaci čiji je roditeljski stil drugačiji. Emocionalna povezanost između djeteta i skrbnika pokazala se značajnom kada je riječ o elektroničkom zlostavljanju. Naime, adolescenti koji su bili emocionalno udaljeniji od svojih roditelja u većoj su se mjeri upuštali u ovu vrstu rizičnog ponašanja. Roditeljska kontrola također je važan prediktor nasilničkog ponašanja. Bilo da je riječ o nedostatku nadzora ili o previše discipline, u oba slučaja ovi stilovi roditeljstva povećavaju vjerojatnost da dijete postane počinitelj elektroničkog zlostavljanja (Ybarra i Mitchell, 2004: 328-329).

Nakon obitelji, slijedeća važna zajednica u životu adolescenta svakako je ona školska, stoga ne iznenađuje činjenica da se škola pokazala zaštitnim faktorom kada je riječ o zlostavljanju. Što se više mladi smatraju povezanim sa školom, školsku klimu vide kao punu povjerenja, pravednu i ugodnu, to je rjeđa njihova uloga zlostavljača u verbalnom, fizičkom i elektroničkom zlostavljanju (Williams i Guerra, 2007: 20). U pogledu povezanosti akademskog postignuća i elektroničkog zlostavljanja, istraživanja donose proturječne rezultate. Istraživanje provedeno sa učenicima srednje škole u Kanadi pokazalo je kako su mladi koji su imali lošija akademska postignuća u 50% slučajeva bili žrtve zlostavljanja preko Interneta (Cappadocia i sur., 2013: 182). Prema drugom istraživanju, više od 35% ispitanika koji su bili počinitelji elektroničkog zlostavljanja imalo je iznadprosječne ocjene (Li, 2005: 6). Ova saznanja potvrđuje i istraživanje provedeno u Hrvatskoj prema kojem su učenici srednje škole čiji je školski uspjeh izvrstan češće počinitelji, ali i žrtve elektroničkog zlostavljanja (Livazović, 2015: 143). U suprotnosti ovim rezultatima stoje studije koje pokazuju kako se školski uspjeh nije pokazao značajnim prediktorom (Velki i Kuterovac Jagodić., 2016: 534; Buljan Flander i sur., 2015: 174), što ukazuje na potrebu daljnjeg ispitivanja ovog faktora u vezi sa činjenjem elektroničkog nasilja.

U usporedbi s obiteljskom i školskom sredinom u adolescenciji sve više raste utjecaj vršnjačke grupe, a on se odražava i na ponašanje pojedinca. Socijalne veze djeluju kao zaštitni čimbenik, stoga su mladi koji svoje vršnjake vide kao pouzdane, brižne i spremne pomoći, značajno rjeđe počinitelji elektroničkog zlostavljanja (Williams i Guerra, 2007: 20). Osim toga, prosocijalno ponašanje vršnjaka u smislu pozitivnog stava prema školi i školskim obavezama te dobrim odnosima s obitelji pozitivno se odražava na ostale članove skupine. Za učenike čiji prijatelji nisu prosocijalnog ponašanja postoji veća vjerojatnost da će biti počinitelji elektroničkog zlostavljanja (Cappadocia i sur., 2013: 182). Kako su prijateljstva temeljena na dijeljenju interesa

i zajedničkom provođenju slobodnog vremena vjerojatno je da vršnjačka skupina potiče pozitivna i negativna ponašanja, pa se veći broj prijatelja pokazao značajnim u činjenju nasilja preko Interneta. Istaknut prediktor je i slabija vršnjačka prihvaćenost što može biti uzrok pokušaja učenika da u virtualnom svijetu ostvare određeni status i zauzmu stav ne bi li na taj način dobili priznanje vršnjaka (Velki i Kuterovac Jagodić., 2016: 534), a istraživanje provedeno sa studentima potvrđuje kako upravo počinitelji zlostavljanja pokazuju znakove socijalne anksioznosti (Kokkins i sur., 2014: 209). Dakle, utjecaj vršnjaka ne jenjava čak niti u kasnoj adolescenciji. Pokazalo se kako studenti izbjegavaju prijaviti nasilje i potražiti pomoć iz straha da bi ih kolege mogli smatrati „teškima“, nespremna na suradnju, pa čak i djetinjastima (Gentry i Whitley 2014: 4-11). Uzme li se u obzir i činjenica kako se zlostavljanje među studentima razlikuje od onoga na školskom igralištu po tome što je obično prikriveno i indirektno, za pretpostaviti je kako će detektiranje i prevencija zlostavljanja u višim stupnjevima obrazovanja biti otežana.

2.3. Prevencija elektroničkog zlostavljanja

S obzirom na prevalenciju elektroničkog nasilja među djecom i mladima, javlja se sve veća zabrinutost roditelja i stručnjaka, kao i potreba za programima prevencije ovog oblika nasilja.

Autori Gibbs i Bennet (1990, prema: Bašić, 2009: 95) prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladih definiraju kao „suradnički proces planiranja i primjene mnogostrukih strategija koje smanjuju specifične rizike povezane s problemima ponašanja mladih te jačaju zaštitne čimbenike koji osiguravaju zdravlje mladih ljudi i njihovu dobrobit.“ Ona, dakle znači istovremeno sprječavanje ponašanja koje bi moglo dovesti do negativnih posljedica, ali i poticanje samopouzdanja, znanja, vještina te zdravih socijalnih odnosa. Prema autorici Bašić (2009: 94) prevencija je kompleksan proces i strategija koja se temelji na razumijevanju čimbenika koji vode ka problemima u ponašanju, a pretpostavlja stvaranje uvjeta i iskustava koji će ohrabriti i razviti zdrave, autonomne ljude.

Jedan od istaknutijih koraka u postizanju navedenih ciljeva kada je riječ o sprječavanju elektroničkog zlostavljanja jest sustavno razvijanje medijske kompetencije u djece i mladih. Medijska kompetencija podrazumijeva „sposobnost kretanja po svijetu medija na kritički, reflektivan i nezavisan način, s osjećajem za odgovornost, koristeći medije kao sredstvo za nezavisno i kreativno izražavanje (Pöttinger i sur., 2004, prema: Tolić, 2008: 5)“.

Iako postoji naglašena potreba da se mlade, njihove odgajatelje i učitelje dodatno obrazuje na ovome području, mora se imati na umu kako su elektronički mediji dio svakodnevice mladih u

suvremenom svijetu. Iz tog razloga neobično je važno u nastojanjima ka prevenciji zadržati pozitivan ton. Naime, isticanje samo negativnih i opasnih strana virtualnog svijeta moglo bi proizvesti upravo suprotan učinak i stvoriti određeni otpor. Potrebno je istaknuti pozitivne aspekte elektroničkih medija, kao i koristi koje nam oni donose, a istovremeno upozoriti na opasnosti te naučiti mlade kako da s oprezom i inteligentno pristupaju tehnologiji (Lazuras i sur., 2012: 64). Livazović (2010: 262) ističe kako se razvoj medijskih kompetencija djece i adolescenata može odvijati u raznim socijalnim okruženjima od kojih je svakako najvažnija obitelj kao zajednica u kojoj djeca stječu svoja prva iskustva s medijima. Tako roditelji osim nadzora i usmjeravanja uporabe medija mogu i trebaju biti podrška djeci u stjecanju tehničkih znanja, kao i razvoju kritičkog mišljenja u odnošenju s medijima. Naglašava se i važnost odgojno obrazovnih stručnjaka, te škole koja može na raznovrsne načine poticati uporabu medija kao korisnih alata za učenje i istraživanje.

2.3.1. Modeli prevencije elektroničkog zlostavljanja

Elektroničko zlostavljanje problem je koji se javlja diljem svijeta, stoga nije neobično da su brojni stručnjaci krenuli u provedbu raznih programa kako bi se takvo ponašanje smanjilo ili spriječilo. Jedan od takvih programa je program prevencije elektroničkog zlostavljanja ConRed (Ortega-Ruiz i sur., 2012: 306-308) proveden u Španjolskoj. Ovaj program temelji se na teoriji normativnog socijalnog utjecaja prema kojoj su ljudski postupci i stavovi pod velikim utjecajem socijalnih konvencija. U okviru predstavljenog problema neopreznog korištenja suvremenih tehnologija, moguće je da adolescenti svoje ponašanje na Internetu ne doživljavaju kao upitno. Tome je razlog činjenica da u virtualnom svijetu provode veliku količinu vremena i komunikacija putem društvenih mreža njihova je svakodnevnica. Ovaj preventivski program bavi se elektroničkim zlostavljanjem kao i drugim problemima koji se javljaju prilikom korištenja Interneta te istovremeno teži promicanju pozitivne uporabe tehnologije. Program je proveden tijekom razdoblja od tri mjeseca, a koncentrirao se kako na učenike, tako i na roditelje i učitelje. Osim izravnog kontakta sa sudionicima, u program je također uključena i kampanja podizanja svijesti o rastućem problemu elektroničkog zlostavljanja. U tu svrhu osmišljeni su razni plakati, uručci, naljepnice i drugi slični sadržaji. Prvi cilj ConRed programa bio je osvijestiti sudionike o važnosti privatnosti i kontrole nad sadržajem koji se dijeli na Internetu te upozoriti na neželjene posljedice. Drugi dio programa temeljio se na naglašavanju pozitivnih strana korištenja Interneta

i društvenih mreža gdje se poučavalo kako unaprijediti tehnološke vještine, te podizala moralna svijest ne bi li se izbjeglo ili, ako do njega dođe, prijavilo elektroničko zlostavljanje. Treći dio se odnosio na strategije rješavanja problema koji se mogu javiti ukoliko se Internet koristi nepažljivo ili zlonamjerno, a poseban naglasak stavljen je na prevenciju elektroničkog zlostavljanja i ovisnost o Internetu.

U odnosu na sva tri postavljena cilja, program je ostvario pozitivne rezultate (Ortega-Ruiz i sur., 2012: 310). U odnosu na prvi cilj, došlo je do značajnog podizanja svijesti o rizicima interneta i potrebe zaštite informacija. Kada je riječ o ovisnosti o Internetu, evidentno je kako dječaci pokazuju smanjenu potrebu za online interakcijom, dok program nije imao isti utjecaj na djevojke. Treći dio programa postigao je pad kako agresivnosti, tako i broja žrtava nasilja u virtualnom svijetu, što je veliki uspjeh, iako postoji prostor za napredak u vidu provođenja programa od strane samih djelatnika škole, čime bi se rezultati svakako poboljšali.

Uspješnim se pokazao i program prevencije nasilja i elektroničkog nasilja pod nazivom „Nemojmo upasti u zamku“ proveden u Italiji 2008. godine (Menesini i sur., 2012: 317-320). Ovaj model temeljen je na pretpostavci kako vršnjaci jedni od drugih uče i imaju značajan utjecaj jedni na druge, odnosno da je vjerojatno kako će se ponašanja vršnjačke skupine mijenjati pod utjecajem popularnih vršnjaka. Program je najprije prezentiran školama ne bi li se podigla svijest o problemima vezanim uz zlostavljanje. Iz svakog razreda odabrano je osam vršnjaka edukatora koji su pohađali obuku usmjerenu na komunikacijske i socijalne vještine te rješavanje problema u stvarnim i virtualnim interakcijama. Odabrani učenici radili su na forumu i Facebook stranici programa odgovarajući na pitanja i usmjeravajući rasprave. S ostalim učenicima škole organizirali su sastanke na temu zlostavljanja te sudjelovali u razgovorima s lokalnim upravama i policijom ne bi li se informirali o načinima kako učiniti svoju zajednicu sigurnijom. Osim toga, pripremali su televizijski program o zlostavljanju i elektroničkom zlostavljanju, izrađena je internetska stranica na istu temu te kratki film na temu elektroničkog zlostavljanja. Odgojno obrazovni djelatnici podržavali su učenike edukatore te se istovremeno trudili potaknuti i ostale učenike na sudjelovanje. Uspješnost programa u vidu smanjenja zlostavljanja pokazuje kako učenici, kada ih se uputi u pravome smjeru, mogu biti nositelji pozitivnih promjena te utjecati na svoju razrednu zajednicu. Značajna odlika ovog programa je činjenica da ga je uz odgovarajuću organizaciju i uspješnu suradnju djelatnika škole i lokalne zajednice, lako provesti uz minimalne novčane izdatke.

Nastojanju sprječavanja nasilničkog ponašanja na Internetu pridružila se i Hrvatska. UNICEF je u suradnji s Hrabrim telefonom 2008. godine pokrenuo javnu kampanju „Prekini lanac!“

(UNICEF, 2010: 5). Kampanja se sastojala od TV-spota, plakata i letaka za djecu, roditelje i učitelje, koji su se zajedno sa svim ostalim materijalima nalazili na web stranici. Kampanji je pridružen i posebno osmišljen školski preventivni program sastavljen od tematski primjerenih radionica za učitelje, roditelje i učenike. Programu prevencije elektroničkog nasilja do 2010. godine je uključena 31 škola, a na početku njegove provedbe u uključenim se školama provelo istraživanje među djecom i odraslima o iskustvima i stavovima djece i odraslih pri korištenju elektroničkim medijima (računalom, Internetom i mobitelom). Studija pokazuje kako više od 2% učitelja smatra da intervencija na agresivno ponašanje učenika na Internetu nije njihov posao. Iako je postotak učitelja koji su izrazili ovaj stav relativno nizak, zabrinjava činjenica da postoje odgojno obrazovni djelatnici za koje je vjerojatno kako neće reagirati na slučaj nasilja (UNICEF, 2010: 41).

III. METODOLOGIJA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

3.1. Cilj, problem i hipoteze istraživanja

Ovaj rad se bavi istraživanjem učestalosti elektroničkog zlostavljanja kod adolescenata te rizičnih čimbenika koji utječu na pojavnost činjenja i doživljavanja zlostavljanja, kao i mogućim mjerama prevencije.

Cilj rada je ispitati učestalost i posljedice elektroničkog zlostavljanja s obzirom na spol i dob, kao i povezanost navedenog ponašanja s kvalitetom obiteljskih i vršnjačkih odnosa, te odnosom prema školi.

Nezavisne varijable su sociodemografska obilježja ispitanika, koja uključuju dob, spol, naobrazbu roditelja, materijalni status, mjesto života, akademski uspjeh, vrstu studija te posjedovanje profila na društvenoj mreži. Zavisne varijable uključuju procjenu odnosa prema obitelji, vršnjacima i školi, te pitanja o činjenju i doživljavanju elektroničkog zlostavljanja.

Problem istraživanja je učestalost i posljedice elektroničkog zlostavljanja adolescenata te razlika s obzirom na sociodemografska obilježja i odnose sa okolinom.

Iz cilja i problema istraživanja oblikovane su slijedeće hipoteze:

H1: Očekuju se statistički značajne razlike prema spolu s obzirom na doživljavanje i činjenje elektroničkog zlostavljanja.

H2: Očekuju se statistički značajne razlike prema dobi i akademskom uspjehu s obzirom na doživljavanje i činjenje elektroničkog zlostavljanja.

H3: Očekuje se značajna povezanost između elektroničkog zlostavljanja adolescenata i kvalitete odnosa u obitelji, vršnjačkih odnosa te kvalitete odnosa prema školi.

3.2. Ispitanici

Istraživanje je provedeno na uzorku od 259 studenata u dobi između 19 i 25 godina. Anketnom upitniku pristupila su 62 (23,9%) studenta u dobi od 19 godina, 51 (19,7%) u dobi od 20 godina, 39 (15,1%) od 21 godinu, 29 (11,2%) pristupnika imalo je 22 godine, 37 (14,3%) ispitanika od 23 godine, 11 (4,2%) ispitanika u dobi od 24 godine, te 30 (11,6) studenata od 25 godina. Istraživanje je provedeno putem on-line anketnog upitnika koji je bio dostupan studentima raznih znanstvenih i umjetničkih područja iz različitih dijelova Hrvatske. Od ukupnog broja studenata ispitano je 202 djevojke (78%) te 57 mladića (22%).

3.3 Postupak

Ispitivanje je provedeno putem on-line anketnog upitnika koji je bio dostupan u razdoblju od 3. ožujka 2017. do 7. ožujka 2017. godine. Studenti su prije sudjelovanja bili upoznati sa svrhom istraživanja te im je dana jasna uputa o načinu ispunjavanja anketnih upitnika, kao i definicija elektroničkog zlostavljanja.

Prikupljeni podatci obrađeni su uz pomoć statističkog programa za obradu podataka (SPSS) postupcima deskriptivne i inferencijalne statistike. Primijenjen je t-test za nezavisne uzorke te korelacijska analiza.

3.4. Instrument

Za provedbu istraživanja izrađen je anketni upitnik koji se sastoji od ukupno 52 pitanja, koja su podijeljena u 5 dijelova. Prvi dio sastoji se od 8 pitanja koja se odnose na sociodemografske podatke, odnosno spol (muški i ženski), dob (19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 godina), naobrazbu roditelja (nezavršena osnovna škola, osnovna škola, srednja škola, viša škola, te fakultet, magisterij, doktorat) materijalni status obitelji (ispodprosječan, prosječan, iznadprosječan), mjesto života (selo i grad), akademski uspjeh (izvrstan, vrlo dobar, dobar, dovoljan, nedovoljan), studij (društvene ili humanističke znanosti, umjetničko područje, prirodne znanosti, tehničke znanosti, biomedicina i zdravstvo te interdisciplinarno područje), te pitanje o posjedovanju profila na društvenoj mreži (da i ne). Drugi dio upitnika čini 12 izjava koje se odnose na kvalitetu obiteljskih odnosa i način odgoja (volim svoju obitelj, mojoj obitelji je stalo do mene, s obitelji se lako dogovorim i zajedno donosimo odluke, s obitelji mogu razgovarati o svojim problemima, u obitelji mogu slobodno izraziti svoje stavove, roditelji me uvažavaju i poštuju kao osobu, roditelje zanima moj život i aktivnosti, moji roditelji bili su blagi u odgoju, roditelji mi dopuštaju sve što želim, roditelji su mi postavljali jasne granice tijekom odrastanja, roditelji su me odgajali strogo i s puno nadzora) . Treći dio sastoji se od 16 tvrdnji o odnosima s vršnjacima te prema školi i obrazovanju (prilagođavam se očekivanjima i ponašanju vršnjaka, vršnjaci utječu na moje mišljenje i stavove, donosim odluke u skladu s očekivanjima svojih prijatelja, vršnjaci će me izolirati ako se ne ponašam kao oni, moji prijatelji su brižni i spremni pomoći, s prijateljima se osjećam sigurno i prihvaćeno, moji prijatelji imaju topao i brižan odnos sa svojom obitelji, moji prijatelji imaju pozitivan stav prema školi i školskim obavezama, moji prijatelji elektronički zlostavljaju druge, trudim se u školi i školski uspjeh mi je jako važan, u školi se osjećam sigurno i prihvaćeno, volim ići u školu, škola i obrazovanje važni su u mom životu).

Četvrti dio upitnika odnosi se na elektroničko zlostavljanje. Prije ispunjavanja ovog dijela anketnog upitnika studenti su upoznati za definicijom elektroničkog zlostavljanja. Navedeni dio sadrži 13 izjava o činjenju i doživljavanju elektroničkog zlostavljanja, reaktivnosti na zlostavljanje i posljedicama elektroničkog zlostavljanja (osoba me uznemiravala, maltretirala ili ismijavala putem elektroničkih medija; uznemiravao/la, maltretirao/la ili ismijavao/la sam druge putem elektroničkih medija; elektroničko zlostavljanje doživio/la sam od strane nepoznate osobe, elektroničko zlostavljanje doživio/la sam od strane poznate osobe, elektroničko zlostavljanje doživio/la sam od strane prijatelja, o elektroničkom zlostavljanju koje sam doživio/la razgovarao/la sam s roditeljima, o elektroničkom zlostavljanju koje sam doživio/la razgovarao/la sam s prijateljima, elektroničko zlostavljanje prijavio/la bih odgovornoj osobi ili ustanovi, nakon doživljenog elektroničkog zlostavljanja osjećao/la sam se uznemireno, nakon doživljenog elektroničkog zlostavljanja osjećao/la sam ljutnju, nakon doživljenog elektroničkog zlostavljanja osjećao/la sam se bespomoćno, nakon doživljenog elektroničkog zlostavljanja osjećao/la sam se tužno, nakon doživljenog elektroničkog zlostavljanja uzvratio/la sam na isti način). U sva tri dijela korištena je Likertova skala od 5 stupnjeva (1 – u potpunosti se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – niti se slažem niti se ne slažem, 4 – slažem se, 5 – u potpunosti se slažem). Posljednji dio upitnika sastoji se od 2 pitanja višestrukog izbora koja se odnose na razloge zlostavljanja iz perspektive žrtve i počinitelja, a ponuđeni odgovori bili su jednaki (tjelesni izgled, spol, etnička ili nacionalna pripadnost, seksualna orijentacija, ekonomsko socijalni razlozi, školski uspjeh, međusobni problemi, razlike u mišljenju i uvjerenjima).

IV. REZULTATI

4.1. Sociodemografski podatci

Istraživanje je provedeno na ukupno 259 studenata raznih znanstvenih i umjetničkih područja. Od toga je ispitano 202 djevojke (78%) i 57 mladića (22%). Ispitani su studenti u dobi između 19 i 25 godina, a ispitivanju je pristupilo najviše studenata u dobi od 19 (23, 95%) i 20 (19, 7%) godina. Akademski uspjeh odnosio se na uspjeh ispitanika u prethodnoj akademskoj godini. Pri tome je najveći broj studenata postigao vrlo dobar uspjeh (51, 7%), dok je najmanji broj ispitanika svoj uspjeh označilo kao dovoljan (2, 7%) i nedovoljan (1, 9%). Navedeni podatci prikazani su u tablicama 1, 2 i 3.

Tablica 1 Broj ispitanika prema spolu

Spol	N	%
Muški	57	22
Ženski	202	78
Σ	259	100

Tablica 2 Broj ispitanika prema dobi

Dob	N	%
19	62	23,9
20	51	19,7
21	39	15,1
22	29	11,2
23	37	14,3
24	11	4,2
25	30	11,6
Σ	259	100

Tablica 3 Opći uspjeh ispitanika u prethodnoj akademskoj godini

Akademski uspjeh	N	%
Izvrstan	51	19,7
Vrlo dobar	134	51,7
Dobar	62	23,9
Dovoljan	7	2,7
Nedovoljan	5	1,9
Σ	259	100

Kada je riječ o naobrazbi roditelja, najveći broj majki (66, 8%) i očeva (67, 6%) ispitanika ima srednju stručnu spremu. Nezavršenu osnovnu školu ima 5 (1, 9%) očeva, dok to nije slučaj niti za jednu majku. Najveći broj studenata, njih 203 (78, 4%), materijalni status svoje obitelji procijenilo je kao prosječan, a najmanji broj studenata (7, 7%) kao iznadprosječan. Navedeni podatci prikazani su u tablicama 4 i 5.

Tablica 4 Naobrazba roditelja ispitanika Stupanj obrazovanja

Stupanj obrazovanja	Naobrazba oca		Naobrazba majke	
	N	%	N	%
NKV	5	1,9	0	0
KV	9	3,5	22	8,5
SSS	175	67,6	173	66,8
VŠS	26	10	20	7,7
VSS	44	17	44	17
Σ	259	100	259	100

Tablica 5 Materijalni status obitelji

Materijalni status	N	%
Ispodprosječan	36	13,9
Prosječan	203	78,4
Iznadprosječan	20	7,7
Σ	259	100

Kao mjesto u kojem žive 98 (37, 8%) ispitanika je navelo selo, a njih 161 (62, 2%) grad. Najveći broj ispitanika, njih 113, studira na fakultetima društvenog ili humanističkog usmjerenja (43, 6%), a najmanji na fakultetima interdisciplinarnog (3, 9%) i umjetničkog (1, 9%) područja. Navedeni podatci vidljivi su u tablicama 6 i 7.

Tablica 6 Mjesto života

Mjesto života	N	%
Selo	98	37,8
Grad	161	62,2
Σ	259	100

Tablica 7 Broj ispitanika prema vrsti studija

Vrsta studija	N	%
Društvene ili humanističke znanosti	113	43,6
Umjetničko područje	5	1,9
Prirodne znanosti	49	18,9
Tehničke znanosti	56	21,6
Biomedicina i zdravstvo	26	10
Interdisciplinarno područje	10	3,9
Σ	259	100

4.2. Deskriptivna statistika odabranih dimenzija ispitivanih varijabli

U dijelu upitnika koji se odnosio na elektroničko zlostavljanje, pomoću Likertove skale ispitivalo se sudjelovanje studenata u elektroničkom zlostavljanju, doživljavanje istoga te emocionalne reakcije nakon elektroničkog zlostavljanja.

Od ukupno 259 ispitanika, njih 14 (5, 4%) u potpunosti se slaže, a 41 (15, 8%) se slaže kako su bili žrtvom elektroničkog zlostavljanja. Osim toga, 29 (11, 2%) ispitanika niti se slaže niti se ne slaže sa ovom izjavom. Kada je riječ o elektroničkom zlostavljanju drugih, 5 (1, 9%) studenata u potpunosti se slaže, a 15 (5, 8%) se slaže kako su sudjelovali u ovoj vrsti ponašanja.

Navedeni podaci prikazani su u tablicama 8 i 9.

Tablica 8 Osoba me zlostavljala putem elektroničkih medija

Osoba me elektronički zlostavljala	N	%
U potpunosti se ne slažem	111	42,9
Ne slažem se	64	24,7
Niti se slažem niti se ne slažem	29	11,2
Slažem se	41	15,8
U potpunosti se slažem	14	5,4
Σ	259	100

Tablica 9 Elektronički sam zlostavljao/la druge

Elektronički sam zlostavljao/la druge	N	%
U potpunosti se ne slažem	147	56,8
Ne slažem se	67	25,9
Niti se slažem niti se ne slažem	25	9,7
Slažem se	15	5,8
U potpunosti se slažem	5	1,9
Σ	259	100

Kada je riječ o razgovoru s roditeljima o doživljenom elektroničkom zlostavljanju, 15 (1, 9%) studenata u potpunosti se slaže, a 17 (5, 8%) se slaže kako je to učinilo. Više od polovine (56, 8%) ispitanika u potpunosti se ne slaže sa ovom izjavom. Isto pitanje postavljeno je i za razgovor s prijateljima, na što su 23 (8, 9%) studenta odgovorila kako se u potpunosti slažu, a 34 (13, 1%) kako se slažu. Studentima je postavljeno i pitanje bi li prijavili elektroničko zlostavljanje. Njih 43 (16,6%) u potpunosti se slaže, a njih 50 (19,3%) kako bi tako postupili. Navedeni podatci vidljivi su u tablicama 10,11 i 12.

Tablica 10 Razgovarao/la sam s roditeljima o doživljenom elektroničkom zlostavljanju

	N	%
U potpunosti se ne slažem	138	56,8
Ne slažem se	60	25,9
Niti se slažem niti se ne slažem	29	9,7
Slažem se	17	5,8
U potpunosti se slažem	15	1,9
Σ	259	100

Tablica 11 Razgovarao/la sam s prijateljima o doživljenom elektroničkom zlostavljanju

	N	%
U potpunosti se ne slažem	118	45,6
Ne slažem se	51	19,7
Niti se slažem niti se ne slažem	33	12,7
Slažem se	34	13,1
U potpunosti se slažem	23	8,9
Σ	259	100

Tablica 12 Prijavio/la bih elektroničko zlostavljanje

	N	%
U potpunosti se ne slažem	87	33,6
Ne slažem se	40	15,4
Niti se slažem niti se ne slažem	39	15,1
Slažem se	50	19,3
U potpunosti se slažem	43	16,6
Σ	259	100

Kada je riječ o razlozima elektroničkog zlostavljanja iz perspektive počinitelja, 21 (8,1%) student kao razlog navodi razlike u mišljenju i uvjerenjima, njih 14 (5,4%) međusobne probleme, a 10 (3, 9%) ispitanika tjelesni izgled. Studenti koji su doživjeli elektroničko zlostavljanje također su u najvećoj mjeri navodili kako se ono dogodilo zbog razlike u mišljenju i uvjerenjima (15, 8%) i međusobnih problema(13, 5%). Njih 28 (10, 8%) kao razlog je navelo tjelesni izgled, a najmanji broj žrtava navodi spol kao razlog elektroničkog zlostavljanja (1, 9%). Navedeni podatci prikazani su u tablicama 13 i 14.

Tablica 13 Razlozi zbog kojih sam elektronički zlostavljaao/la druge

Razlozi zbog kojih sam elektronički zlostavljaao/la druge	N	%
Tjelesni izgled	10	3,9
Spol	1	0,4
Etnička ili nacionalna pripadnost	5	1,9
Seksualna orijentacija	7	2,7
Ekonomsko socijalni razlozi	1	0,4
Školski uspjeh	2	0,8
Međusobni problemi	14	5,4
Razlike u mišljenju i uvjerenjima	21	8,1
Σ	259	100

Tablica 14 Razlozi zbog kojih su me elektronički zlostavljali

Razlozi zbog kojih su me elektronički zlostavljali	N	%
Tjelesni izgled	28	10,8
Spol	5	1,9
Etnička ili nacionalna pripadnost	7	2,7
Seksualna orijentacija	7	2,7
Ekonomsko socijalni razlozi	8	3,1
Školski uspjeh	12	4,6
Međusobni problemi	35	13,5
Razlike u mišljenju i uvjerenjima	41	15,8
Σ	259	100

4.3. Rezultati t-testa za nezavisne uzorke

4.3.1. Rezultati t-testa s obzirom na spol ispitanika

Kako bi se utvrdila značajnost razlika između ispitanika s obzirom na spol, provedena je analiza t-testom za nezavisne uzorke. Analizom rezultata utvrđena je statistički značajna razlika za elektroničko zlostavljanje drugih ($t=2,59$, $p<0.05$). Pokazalo se kako su muški ispitanici ($AS=2,00$) u većoj mjeri počinitelji elektroničkog zlostavljanja, nego što je to slučaj kod ženskih ispitanika ($AS=1,62$). S druge strane, nije utvrđena statistički značajna razlika s obzirom na spol ispitanika za izloženost zlostavljanju drugih. Utvrđena je statistički značajna razlika kada je riječ o reaktivnosti na elektroničko zlostavljanje. Djevojke su u nešto većoj mjeri ($AS=1,97$), nego mladići ($AS=1,58$) razgovarale s roditeljima o doživljenom elektroničkom zlostavljanju. Jednako tako, studentice su u većoj mjeri spremne prijaviti elektroničko zlostavljanje ($AS=2,86$), nego što je to slučaj kod muškog dijela ispitanika ($AS=2,14$). Kada je riječ o tome jesu li elektroničko zlostavljanje doživjeli od strane nepoznate osobe ili od strane osobe koju su smatrali prijateljem, među ispitanicima nije utvrđena statistički značajna razlika s obzirom na spol. Navedeni podatci vidljivi su u tablici 15.

Tablica 15 T-test prema spolu s obzirom na elektroničko zlostavljanje

Varijabla	Spol	N	AS	SD	t
Elektronički sam zlostavljao/la druge	Muški	57	2,00	1,28	2,59*
	Ženski	202	1,62	0,88	
Osoba me elektronički zlostavljala	Muški	57	2,12	1,39	0,26
	Ženski	202	2,17	1,25	
Razgovarao/la sam s roditeljima o doživljenom elektroničkom zlostavljanju	Muški	57	1,58	1,02	2,20*
	Ženski	202	1,97	1,22	
Prijavio/la bih elektroničko zlostavljanje	Muški	57	2,14	1,27	3,22***
	Ženski	202	2,86	1,53	
Elektronički me zlostavljala nepoznata osoba	Muški	57	1,54	0,98	-1,58
	Ženski	202	1,81	1,14	
Elektronički me zlostavljao prijatelj	Muški	57	1,79	1,26	1,24
	Ženski	202	1,61	0,88	

Bilješka * $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

4.3.2. Rezultati t-testa s obzirom na dob i akademski uspjeh ispitanika

Osim analize t-testom za nezavisne uzorke s obzirom na spol, podatci su analizirani t-testom s obzirom na dob ispitanika. Radi provedbe analize varijabla dob studenata rekodirana je te su studenti razvrstani u dvije skupine, mlađe i starije. U mlađu skupinu uvršteni su oni koji imaju 19, 20, 21 i 22 godine, a u stariju oni koji imaju 23, 24 i 25 godina.

Rezultati su pokazali kako ne postoji statistički značajna razlika s obzirom na dob u većini pitanja vezanim za odnos s roditeljima, vršnjacima te odnos prema školi. Kada je riječ o odnosima u obitelji, statistički značajna razlika ($t=2,1$, $p < 0,05$) utvrđena je samo kod tvrdnje *S obitelji mogu razgovarati o svojim problemima*. Mlađi studenti ($AS=3,52$) u manjoj mjeri procjenjuju kako svoje probleme svoju povjeriti obitelji, nego što je to slučaj kod starijih studenata ($AS=3,89$). Kada je riječ o odnosu prema školovanju, utvrđena je statistički značajna razlika ($t=2,55$, $p < 0,01$) u osjećaju sigurnosti i prihvaćenosti u obrazovnoj ustanovi. Mlađi studenti u manjoj mjeri su se slagali sa ovom izjavom ($AS=3,39$), nego stariji ($AS=3,79$).

Analizom rezultata utvrđena je statistički značajna razlika s obzirom na dob ispitanika i elektroničko zlostavljanje. Mlađi studenti su češće žrtve elektroničkog zlostavljanja ($AS=2,30$), nego stariji ($AS=1,88$). Jednako tako, mlađi studenti su češće počinitelji elektroničkog

zlostavljanja (AS=1,88) nego što je to slučaj kod starijih studenata (AS=1,46). Podaci o elektroničkom zlostavljanju s obzirom na dob prikazani su u tablici 16.

Tablica 16 T-test prema dobi s obzirom na elektroničko zlostavljanje

Varijabla	Dob	N	AS	SD	T
Elektronički sam zlostavljao/la druge	Mlađi	152	1,88	1,12	3,40***
	Stariji	107	1,46	0,70	
Osoba me elektronički zlostavljala	Mlađi	152	2,30	1,33	2,12*
	Stariji	107	1,96	1,9	

Bilješka * $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Podatci su također analizirani t-testom s obzirom na akademski uspjeh ispitanika. Radi provedbe analize varijabla akademski uspjeh studenata rekodirana je te su studenti razvrstani u dvije skupine, one sa boljim i slabijim akademskim uspjehom. U skupinu sa boljim uspjehom uvršteni su studenti koji su u prethodnoj akademskoj godini postigli izvrstan i vrlo dobar uspjeh, a u skupinu slabijeg uspjeha oni koji su postigli dobar i dovoljan uspjeh te studenti koji nisu zadovoljili uvjete za upis godine. Akademski uspjeh se nije pokazao značajnim prediktorom viktimizacije, ali statistički značajna razlika utvrđena je kada je riječ o počiniteljima zlostavljanja ($p < 0,01$). Tako su studenti slabijeg akademskog uspjeha u većoj mjeri bili počinitelji elektroničkog zlostavljanja (AS=1,96), nego što je to bio slučaj sa studentima boljeg uspjeha (AS=1,60). Navedeni podatci prikazani su u tablici 17.

Tablica 17 T-test prema akademskom uspjehu s obzirom na elektroničko zlostavljanje

Varijabla	Uspjeh	N	AS	SD	T
Elektronički sam zlostavljao/la druge	Bolji	185	1,60	0,91	-2,67**
	Slabiji	74	1,96	1,14	
Osoba me elektronički zlostavljala	Bolji	185	2,16	1,27	-0,1
	Slabiji	74	2,18	1,30	

Bilješka * $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

4.4. Rezultati korelacijske analize

Prije provedbe korelacijske analize, tvrdnje Likertove skale zbrojene su u nove varijable. Tako su dobivene varijable intenzitet emocionalne reakcije na zlostavljanje, reaktivnost na zlostavljanje, kvaliteta obiteljskih odnosa, kvaliteta vršnjačkih odnosa, prosocijalno ponašanje vršnjaka i kvaliteta odnosa prema školi. Ispitivana je povezanost navedenih varijabli sa činjenjem i doživljavanjem elektroničkog nasilja. Utvrđena je negativna niska korelacija između elektroničkog zlostavljanja drugih i prosocijalnog ponašanja vršnjaka ($r = -0,25$, $p < 0,001$), kvalitete obiteljskih odnosa ($r = -0,18$, $p < 0,001$), kvalitete vršnjačkih odnosa ($r = -0,21$, $p < 0,01$) te kvalitete odnosa prema školi ($r = -0,26$, $p < 0,001$). Navedeni podatci prikazani su u tablici 18.

Tablica 18 Povezanost između elektroničkog zlostavljanja drugih i kvalitete odnosa s okolinom te prema školi

Varijabla		Elektronički sam zlostavljao/la druge
Prosocijalno ponašanje vršnjaka	r	-0,25***
	N	259
Kvaliteta obiteljskih odnosa	r	-0,18***
	N	259
Kvaliteta vršnjačkih odnosa	r	-0,21**
	N	259
Kvaliteta odnosa prema školi	r	-0,26***
	N	259
Moji prijatelji elektronički zlostavljaju druge	r	0,33***
	N	259

Bilješka * $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Analizirana je i povezanost između izloženosti zlostavljanju drugih i kvalitete odnosa u obitelji i prema školi. Utvrđena je niska negativna korelacija između izloženosti elektroničkom zlostavljanju i kvalitete obiteljskih odnosa ($r = -0,18$, $p < 0,001$), te kvalitete odnosa prema školi ($r = -0,13$, $p < 0,05$). Nije utvrđena povezanost između kvalitete vršnjačkih odnosa i viktimizacije.

Korelacijskom analizom utvrđena je također umjerena visoka povezanost između intenziteta emocionalne reakcije na zlostavljanje i reaktivnosti na zlostavljanje ($r= 0,59, p<0,001$). Navedeni rezultati vidljivi su u tablicama 19 i 20.

Tablica 19 Analiza korelacije između izloženosti zlostavljanju drugih i kvalitete odnosa u obitelji i prema školi

Varijabla		Izloženost zlostavljanju drugih
Kvaliteta obiteljskih odnosa	r	-0,18***
	N	259
Kvaliteta vršnjačkih odnosa	r	-0,05
	N	259
Kvaliteta odnosa prema školi	r	-0,13*
	N	259

Bilješka * $p<0,05$ ** $p<0,01$ *** $p<0,001$

Tablica 20 Analiza korelacije između intenziteta emocionalne reakcije i reaktivnosti na zlostavljanje

Varijabla		Reaktivnost na zlostavljanje
Intenzitet emocionalne reakcije na zlostavljanje	r	0,59***
	N	259

Bilješka * $p<0,05$ ** $p<0,01$ *** $p<0,001$

V. RASPRAVA

Namjera provedenog istraživanja bila je ispitati učestalost elektroničkog zlostavljanja kod adolescenata s obzirom na spol, dob i akademski uspjeh te povezanost elektroničkog zlostavljanja s odnosima u obitelji, odnosom s vršnjacima i odnosom prema školi.

H1: Očekuju se statistički značajne razlike prema spolu s obzirom na doživljavanje i činjenje elektroničkog zlostavljanja.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju statistički značajnu razliku s obzirom na spol i elektroničko zlostavljanje drugih ($p < 0,05$), ali ne i za doživljavanje elektroničkog zlostavljanja. Mladići su u većoj mjeri počinitelji elektroničkog zlostavljanja nego djevojke. Budući da su djevojke sklonije neizravnim i suptilnijim oblicima nasilja (Olweus, 1998: 28) moglo bi se pretpostaviti kako će one pribjegavati elektroničkom zlostavljanju upravo zbog njegovih značajki. Ipak, istraživanja su pokazala kako su upravo muški ispitanici češće počinitelji elektroničkog zlostavljanja (Makri-Bostari i Karagiann, 2013; Livazović, 2015). Navedena istraživanja izvještavaju i o većoj viktimizaciji muških ispitanika, što u ovome istraživanju nije bio slučaj. Nije utvrđena značajna razlika s obzirom na spol kada je riječ o žrtvama elektroničkog zlostavljanja. Nadalje, iako u ovome istraživanju nisi utvrđene statistički značajne razlike, nešto više muških, mlađih ispitanika izjavilo je kako njihovi prijatelji zlostavljaju druge.

Spolne razlike vidljive su i u spremnosti žrtve da razgovara s roditeljima o doživljenom zlostavljanju ili prijavi zlostavljanje odgovornoj osobi ili instituciji, dok nema statistički značajne razlike kod ispitanika koji bi se povjerali prijateljima. Studentice su u nešto većoj mjeri bile spremne razgovarati s obitelji o elektroničkom zlostavljanju ($p < 0,05$), a spremnije su i prijaviti elektroničko zlostavljanje ($p < 0,001$). Faucher i suradnice (2014), istražujući elektroničko zlostavljanje među studentima, također su utvrdile kako je veći broj studentica o zlostavljanju razgovaralo s obitelji ili prijavilo događaj.

U ovome istraživanju nisu potvrđene statistički značajne razlike prema spolu kada je riječ o posljedicama elektroničkog zlostavljanja. Ipak, nešto više ženskih ispitanika izjavilo je kako se nakon doživljenog elektroničkog zlostavljanja osjećalo uznemireno, ljutito, bespomoćno i tužno. Osim toga, korelacijskom analizom rezultata ovog istraživanja utvrđena je umjerena visoka povezanost između intenziteta emocionalne reakcije na zlostavljanje i reaktivnosti na zlostavljanje ($r = 0,59$, $p < 0,001$). Navedeni rezultati upućuju na to da će žrtve koje su trpjele intenzivnije posljedice elektroničkog zlostavljanja u većoj mjeri razgovarati o istome sa obitelji i

prijateljima ili prijaviti slučaj odgovornoj osobi. Ova činjenica može se interpretirati kao jedan od razloga zašto su studentice spremnije razgovarati o doživljenom zlostavljanju i prijaviti ga, odnosno da elektroničko zlostavljanje na njih emocionalno intenzivnije utječe. Osim toga, moguće je kako tradicionalna slika muškog roda kao snažnijeg sprječava žrtve muškog roda da se povjere bližnjima i prijave zlostavljanje koje su doživjeli.

H2: Očekuju se statistički značajne razlike prema dobi i akademskom uspjehu s obzirom na doživljavanje i činjenje elektroničkog zlostavljanja.

Istraživanjem su utvrđene značajne razlike s obzirom na dob i navedenu vrstu zlostavljanja. Tako su mlađi ispitanici, oni od 19 do 22 godine, češće bili i žrtve ($p < 0,05$) i počinitelji ($p < 0,001$) elektroničkog zlostavljanja. Ova saznanja slična su studiji koju je proveo Livazović (2015), a koja potvrđuje kako su mlađi, muški ispitanici u većoj mjeri elektronički zlostavljali druge, ali i sami bili zlostavljani. Objašnjenje ovih rezultata moguće je pronaći u pretpostavci da se s godinama težnja ka nasilničkom ponašanju smanjuje, što upućuje na to da odrastanjem i zrelošću kod pojedinca raste empatija i svijest o utjecaju njegova ponašanja na druge.

Statistički značajna razlika utvrđena je kada je riječ o akademskom postignuću i elektroničkom zlostavljanju drugih ($p < 0,01$). Studenti slabijeg akademskog uspjeha u većoj su mjeri bili počinitelji elektroničkog zlostavljanja, nego što je to bio slučaj sa studentima boljeg uspjeha. Ovi rezultati u suprotnosti su sa istraživanjem koje je provela Li (2005), a koji su pokazali kako su počinitelji zlostavljanja imali izvrsna akademska postignuća. Nadalje, dio studija pokazao je i kako ne postoji povezanost između elektroničkog zlostavljanja i školskog uspjeha (Velki i Kuterovac Jagodić., 2016; Buljan Flander i sur., 2015). Osim toga, istraživanje provedeno sa učenicima srednje škole u Kanadi pokazalo je kako su mladi koji su imali lošija akademska postignuća u 50% slučajeva bili žrtve zlostavljanja preko Interneta (Cappadocia i sur., 2013), dok se ovome istraživanju akademski uspjeh nije pokazao značajnim prediktorom viktimizacije.

H3: Očekuje se značajna povezanost između elektroničkog zlostavljanja adolescenata i kvalitete odnosa u obitelji, vršnjačkih odnosa te kvalitete odnosa prema školi.

Korelacijskom analizom utvrđena je značajna povezanost između kvalitete obiteljskih odnosa i elektroničkog zlostavljanja. Negativna niska korelacija utvrđena je između kvalitete obiteljskih odnosa i elektroničkog zlostavljanja drugih ($r = -0,18$, $p < 0,01$). Jednako tako, utvrđena je negativna niska povezanost sa izloženosti elektroničkom zlostavljanju ($r = -0,18$, $p < 0,001$). Ovi

rezultati u skladu su s istraživanjem koje je provela autorica Taiariol (2010), a prema kojem se kohezija obitelji pokazala važnim zaštitnim čimbenikom kada je riječ o zlostavljanju drugih, ali i viktimizaciji. Pozitivan utjecaj toplih i stabilnih obiteljskih odnosa, potvrđen je u brojnim istraživanjima. Tako je studija koju su proveli autori Ybarra i Mitchell(2004) potvrdila kako je emocionalna povezanost između djeteta i skrbnika značajna kada je riječ o elektroničkom zlostavljanju. Naime, adolescenti koji su bili emocionalno udaljeniji od svojih roditelja u većoj su se mjeri upuštali u ovu vrstu rizičnog ponašanja.

Nadalje, adolescenti čiji roditelji nedovoljno komuniciraju s njima ili ih odbijaju vjerojatnije će se upustiti u elektroničko zlostavljanje drugih u pokušaju da zadobiju slobodu, pažnju ili priznanje koji im nedostaju u odnosu s roditeljima (Makri-Bostari i Karagianni, 2013). U skladu s tim, istraživanje koje su proveli Ok i Aslan (2010: 538) pokazuje kako prihvaćanje od strane roditelja i njihova aktivna uključenost i zanimanje za dijete smanjuju vjerojatnost da dijete postane nasilnik.

Rezultati istraživanja pokazali su negativnu nisku korelaciju između kvalitete vršnjačkih odnosa i elektroničkog zlostavljanja drugih($r = -0,21$, $p < 0,01$). Ovi rezultati u skladu su s istraživanjem koje su proveli Williams i Guerra (2007), a koje pokazuje kako socijalne veze djeluju kao zaštitni čimbenik, stoga su mladi koji svoje vršnjake vide kao pouzdane, brižne i spremne pomoći, značajno rjeđe počinitelji elektroničkog zlostavljanja. Osim toga, slabija vršnjačka prihvaćenost može biti uzrok pokušaja adolescenata da u virtualnom svijetu ostvare određeni status i zauzmu stav, ne bi li na taj način dobili priznanje vršnjaka (Velki i Kuterovac Jagodić., 2016), a istraživanje provedeno sa studentima potvrđuje kako upravo počinitelji zlostavljanja pokazuju znakove socijalne anksioznosti (Kokkins i sur., 2014: 209).

Niska pozitivna korelacija ($r = 0,19$, $p < 0,01$) utvrđena je i između kvalitete vršnjačkih odnosa i rekativnosti na zlostavljanje, prema čemu je moguće zaključiti kako čvrste i kvalitetne veze u vršnjačkoj skupini pozitivno utječu na sposobnost žrtve da se uspješno nosi sa doživljenim zlostavljanjem, u vidu razgovora s bližnjima i prijavljivanja zlostavljanja.

Ovim istraživanjem utvrđena je i negativna niska korelacija između elektroničkog zlostavljanja drugih i prosocijalnog ponašanja vršnjaka ($r = -0,25$, $p < 0,001$), dok je niska pozitivna korelacija utvrđena između izjave *Moji prijatelji elektronički zlostavljaju druge* i elektroničkog zlostavljanja drugih ($r = 0,33$, $p < 0,001$). Rezultati su u skladu s ranijim istraživanjem koje potvrđuje kako se prosocijalno ponašanje vršnjaka u smislu pozitivnog stava prema školi i školskim obavezama te dobrim odnosima s obitelji pozitivno se odražava na ostale članove

skupine (Cappadocia i sur., 2013). Dobiveni rezultati dosljedno pokazuju kako utjecaj vršnjaka ostaje značajan čak i u kasnoj adolescenciji.

Utvrđena je negativna niska korelacija između elektroničkog zlostavljanja drugih i kvalitete odnosa prema školi ($r = -0,26$, $p < 0,001$). Ovi rezultati u skladu su s istraživanjem koje su proveli Williams i Guerra (2007) te zaključili da što se više mladi smatraju povezanim sa školom, školsku klimu vide kao punu povjerenja, pravednu i ugodnu, to je rjeđa njihova uloga zlostavljača u verbalnom, fizičkom i elektroničkom zlostavljanju. Dosljedno tome, rezultati istraživanja koje je provela Bilić (2015) pokazuju kako je niža razina predanosti pri izvršavanju školskih obaveza povezana s višom razinom nepoželjnog ponašanja i obrnuto.

Pritisak za prilagodbom i negativni socijalni odnosi u školi utječu na devijantno ponašanje učenika. Osim toga, nezainteresiranost nastavnika, neuključenost učenika u školske aktivnosti, dosada i otpor prema školi mogu biti povezani s agresivnim ponašanjem, dok škole s nižom stopom nasilja odlikuju pozitivni socijalni odnosi i proaktivnost učenika i nastavnika (Pužić i sur., 2011). Pozitivan odnos prema školovanju i akademskom uspjehu te proaktivnost studenata stvara i ugodno ozračje pogodno za razvoj socijalnih odnosa koji su od velike važnosti za razvoj adolescenata. Na taj način se u konačnici potiče i povezivanje sa akademskom zajednicom koje usmjerava mlade ka sve višim ciljevima.

VI. ZAKLJUČAK

Cilj provedenog istraživanja bio je ispitati učestalost i posljedice elektroničkog zlostavljanja s obzirom na spol i dob, kao i povezanost navedenog ponašanja s kvalitetom obiteljskih i vršnjačkih odnosa, te odnosom prema školi. Od tri postavljene hipoteze, jedna je potvrđena, dok su dvije djelomično potvrđene. U radu su utvrđene statistički značajne razlike prema sociodemografskim obilježjima s obzirom na činjenje i izloženost elektroničkom zlostavljanju. Rezultati su pokazali kako su mladići u većoj mjeri počinitelji elektroničkog zlostavljanja nego djevojke, ali nije utvrđena značajna razlika kada je riječ o viktimizaciji. Studentice su u nešto većoj mjeri bile spremne razgovarati s obitelji o elektroničkom zlostavljanju a spremnije su i prijaviti elektroničko zlostavljanje. Iako nisu potvrđene statistički značajne razlike prema spolu, nešto veći broj ženskih žrtava elektroničkog zlostavljanja izjavilo je kako su trpjele emocionalne posljedice. Osim toga, korelacijskom analizom rezultata ovog istraživanja utvrđena je umjerena visoka povezanost između intenziteta emocionalne reakcije na zlostavljanje i reaktivnosti na zlostavljanje. Navedeni rezultati upućuju na to da će žrtve na koje se elektroničko zlostavljanje snažnije odrazilo u vidu emocionalne reakcije, u većoj mjeri razgovarati o istome sa obitelji, ali i prijaviti zlostavljanje. Utvrđeno je kako su mlađi ispitanici češće bili i žrtve i počinitelji elektroničkog zlostavljanja, dok studenti slabijeg akademskog uspjeha u većoj su mjeri zlostavljaju druge elektroničkim putem. Korelacijska analiza potvrdila je obiteljsku zajednicu kao zaštitni faktor kada je riječ o elektroničkom zlostavljanju te je tako utvrđena negativna korelacija između kvalitete obiteljskih odnosa i činjenja i izloženosti ovoj vrsti zlostavljanja. Pokazalo se, također, kako studenti koji imaju kvalitetan odnos prema obrazovanju, fakultetu i fakultetskim obavezama u manjoj mjeri elektronički zlostavljaju druge. Posvećenost izvršavanju školskih obaveza te povezanost sa obrazovnom ustanovom djeluju kao zaštitni faktor, što je značajno za odgojno obrazovne djelatnike i kao mogući prediktor, ali i motivacija za kvalitetan rad i trud oko aktivnog uključivanja učenika u školsku zajednicu.

Nadalje, utvrđena je i značajna negativna povezanost između kvalitete vršnjačkih odnosa i elektroničkog zlostavljanja drugih, kao i reaktivnosti na zlostavljanje, što upućuje na to kako čvrste veze u vršnjačkoj skupini pružaju sustav potpore žrtvi zlostavljanja ne bi li se uspješno nosila s događajem. Osim toga, prosocijalno ponašanje vršnjaka u vidu pozitivnog stava prema školi i školskim obavezama te dobrim odnosima s obitelji pozitivno se odražava na ostale članove skupine, što su pokazali i rezultati ovoga istraživanja.

Ovaj rad pokazao je da svakako postoji naglašena potreba za daljnjim istraživanjem problema elektroničkog zlostavljanja među djecom i mladima, kao i za provođenjem kvalitetnih programa prevencije. Uspješni preventivni programi u svijetu aktivno su uključivali lokalnu zajednicu, obitelj, odgojno obrazovne djelatnike škole, ali i poticali učenike da sami preuzmu inicijativu i utječu jedni na druge. Rezultati provedenog istraživanja ukazuju upravo na potrebu bliske suradnje ovih, za adolescenta značajnih, čimbenika. Primjeri takvih preventivnih programa su „Nemojmo upasti u zamku“ proveden u Italiji 2008. godine (Menesini i sur., 2012: 317-320), te ConRed preventivni program proveden u Španjolskoj (Ortega-Ruiz i sur., 2012: 306-308).

Dobiveni rezultati mogu poslužiti za daljnje, prošireno istraživanje, s obzirom da postoji niz faktora koje je moguće ispitati u vezi s fenomenom elektroničkog zlostavljanja. Također mogu biti smjernice kada je riječ o koncentriranju na rizične skupine, olakšati detektiranje elektroničkog zlostavljanja, kao i izradu programa pedagoške prevencije. Rezultati dosljedno pokazuju važnost užeg socijalnog kruga adolescenata na njihovo ponašanje u virtualnom svijetu, što je vrlo značajno i ukazuje na široki spektar mogućnosti koje škola u suradnji s roditeljima može ostvariti uključujući aktivno svoje učenike u dijalog o ovoj problematici.

VII. POPIS LITERATURE

- Arnett, J.J. (1999). Adolescent Storm and Stress, Reconsidered. *American Psychologist* 54 (5), 317-326.
- Arnett, J.J. (2000). Emerging Adulthood. A Theory of Development From the Late Teens Through the Twenties. *American Psychologist*. 55 (5), 469-480.
- Bašić, J. (2009). Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih. Zagreb: Školska knjiga.
- Bilić, V. (1999). Agresivnost u suvremenoj školskoj svakidašnjici. U: Vrgoč, H. Agresivnost (nasilje) u školi (43-53). Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor.
- Bilić, V. (2015). Uloga škole i školske vezanosti u objašnjenju ponašanja učenika. U: Opić, S., Bilić, V., Jurčić, M. Odgoj u školi (119-154). Zagreb: Biblioteka Magister.
- Beran, T., Li, Q. (2007). The Relationship between Cyberbullying and School Bullying. *Journal of Student Wellbeing*. 1(2), 15-33.
- Berk, L.E. (2008). Psihologija cjeloživotnog razvoja. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Bognar, L. (2001). Metodika odgoja. Osijek: Pedagoški fakultet.
- Bouillet, D., Uzelac, S. (2007). Osnove socijalne pedagogije. Zagreb: Školska knjiga.
- Brown, B. B., Clasen, D. R., Eicher, S. A. (1986). Perceptions of peer pressure, peer conformity dispositions, and self-reported behavior among adolescents. *Developmental Psychology*, 22 (4), 521-530.
- Buljan Flander, G. (i sur.) (2006). Nasilje preko interneta: (cyberbullying). Zagreb: Grad Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece: Policijska uprava zagrebačka.
- Buljan Flander, G., Dugić, S., Handabaka, I. (2015). Odnos elektroničkog nasilja, samopoštovanja i roditeljskih čimbenika kod adolescenata. *Klinička psihologija*. 8 (2) 167-180.
- Campbell, Marilyn A (2005) Cyber bullying: An old problem in a new guise? *Australian Journal of Guidance and Counselling*. 15 (1), 68-76.
- Cappadocia, M. C., Craig, W. M., Pepler, D. (2013). Cyberbullying: Prevalence, Stability, and Risk Factors During Adolescence. *Canadian Journal of School Psychology*. 28 (2), 171–192.
- Car, S. (2013). Adolescencija 21.stoljeća: društvena uvjetovanost, temeljne karakteristike i pedagoški izazovi. *Pedagogijska istraživanja*. 10 (2), 285-294.
- Cowie, C., Myers, C.A. (2014). Bullying amongst University Students in the UK. *The International Journal of Emotional Education*. 6 (1), 66-75.

Curwen, T., McNichol, J. S., Bed Glynn W. Sharpe. (2011). The Progression of Bullying from Elementary School to University. *International Journal of Humanities and Social Science*. 1 (13), 47-54.

Deković, M., Raboteg-Šarić, Z. (1996). Roditeljski odgojni postupci i odnosi roditelja s vršnjacima. *Društvena istraživanja*. 30-31 (4-5) 427-445.

Dilmaç, J. A. (2014). Humiliation in the virtual world: Definitions and conceptualization.

International Journal of Human Sciences. 11 (2) 1285-1296.

Đuraković, S. J., Šincek, D., Tomašić Humer, J. (2104). Prikaz skale doživljavanja/činjenja nasilja preko interneta i rezultata primjene TE skale na vinkovačkim srednjoškolicima. *Život i škola*. 32 (2) 61-74.

Đuranović, M. (2013). Obitelj i vršnjaci u životu adolescenata. *Napredak*. 154 (1-2) 31- 46

Faucher, C., Jackson, M., Cassidy, W. (2014). Cyberbullying among University Students: Gendered Experiences, Impacts, and Perspectives. *Education Research International*. 2014, 1-10.

Gudjons, H. (1994). Pedagogija, temeljna znanja. Zagreb: Educa.

Klarin, M. (2006). Razvoj djece u socijalnom kontekstu: roditelji, vršnjaci, učitelji- kontekst razvoja djeteta. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Kokkinos, C., Antoniadou, N., Markos, A. (2014). Cyber-bullying: An investigation of the psychological profile of university student participants. *Journal of Applied Developmental Psychology* 35 (2014) 204–214.

Lacković-Grgin, K. (2006). Psihologija adolescencije. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Lazuras, L., Pyżalski, J., Barkoukis, V., Tsorbatzoudis, H. (2012). Empathy and moral disengagement in adolescent cyberbullying: Implications for educational intervention and pedagogical practice. *Studia Edukacyjne*. 23 (2012) 57-69.

Lebedina Manzoni, M., Lotar, M. (2010). Percepcija sebe kod adolescenata u Hrvatskoj. *Kriminologija i socijalna integracija*. 19 (1), 39-50.

Ličina, B., Previšić, V., Vučak, S. (1992). Prema slobodnoj školi. Zagreb: Institut za pedagojska istraživanja Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Livazović, G. (2010). Dimenzije odnosa medijske i socijalne kompetencije. *Pedagojska istraživanja*. 7 (2), 255 – 267.

Livazović, G., Vranješ, A. (2012). Pedagoška prevencija nasilničkog ponašanja osnovnoškolaca. *Život i škola*. 58 (27) 55-76.

- Livazović, G. (2015). Odgojno-socijalizacijski potencijali suvremenih medija. U: Matijević, M., Opić, S. Istraživanja paradigmi djetinjstva, odgoja i obrazovanja (138-149). Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- MacDonald, C., Roberts-Pittmana, B. (2010). Cyberbullying among college students: prevalence and demographic differences. *Procedia Social and Behavioral Sciences*. 9 (2010) 2003–2009.
- Makri-Botsari, E., Karagianni, G. (2014). Cyberbullying in Greek adolescents: The role of parents. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 116, 3241-3253.
- Maleš, D. (1995). Između djetinjstva i zrelosti. Đakovo: Temposhop.
- Menesini, E., Nocentini, A., Palladino, B. E. (2012). Empowering students Against Bullying and Cyberbullying: Evaluation of an Italian Peer-led Model. *International Journal of Conflict and Violence*. 6 (2) 314-321.
- Nikiforou, M., Georgiou, S. N., Stavrinides, P. (2013). Attachment to Parents and Peers as a Parameter of Bullying and Victimization. *Journal of Criminology*. 2013 (4), 1-9.
- Ninčević, M. (2009). Izgradnja adolescentskog identiteta u današnje vrijeme. *Odgojne znanosti* 11 (1), 119-141.
- Ok, S., Aslan, S. (2010). The school bullying and percived parental style in adolescents. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*. 5, 536-540.
- Olewus, D. (1998). Nasilje među djecom u školi: što znamo i što možemo učiniti. Zagreb : Školska knjiga.
- Ortega-Ruiz, R., Del Rey, R., Casas, J. A. (2012). Knowing, Building and Living Together on Internet and Social Networks: The ConRed Cyberbullying Prevention Program. *International Journal of Conflict and Violence*. 6 (2) 303 – 313.
- Patchin, J. W. & Hinduja, S. (2012). *Cyberbullying Prevention and Response: Expert Perspectives*. New York: Routledge.
- Previšić, V. (1999). Pedagoško-socijalna obzorja nasilja (i agresivnosti) u školi. U: Vrgoč, H. *Agresivnost (nasilje) u školi (15-27)*. Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor.
- Puzić, S., Baranović, B., Doolan, K. (2011). Školska klima i sukobi u školi. *Sociologija i prostor*. 49 (3), 335–358.
- Raboteg-Šarić, Z., Merkaš, M., Majić, M. (2011). Nada i optimizam adolescenata u odnosu na roditeljski odgojni stil. *Napredak*. 152 (3-4), 373-388.
- Raskauskas, J., Stoltz, A.D. (2007). Involvement in Traditional and Electronic Bullying Among Adolescents. *Developmental Psychology*. 43 (3), 564–575.

- Ricijaš, N., Lebedina-Manzoni, M., Lotar, M. (2008). Podložnost vršnjačkom pritisku i samopoštovanje kod studenata. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*. 44 (1), 77-92.
- Rosić, V., Zloković, J. (2002). Prilozi obiteljskoj pedagogiji. Rijeka: Grafrade : Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju
- Rudan, V. (2000). Adolescent Development and External Influences. *Collegium Antropologicum*. 24, (2): 585–596.
- Rudan, V. (2004). Normalan adolescentni razvoj. *Medix*. 10 (52), 36-39.
- Shariff, S. (2008). Cyber-bullying: Issues and solutions for the school, the classroom, and the home. Abington, Oxfordshire, UK: Routledge (Taylor & Frances Group).
- Slonje, R. & Smith, P. K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*. 49, 147–154.
- Steffgen, G., Melzer, A. (2011). Are Cyberbullies Less Empathic? Adolescents' Cyberbullying Behavior and Empathic Responsiveness. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 14 (11) 643-648.
- Tolić, M. (2008). Aktualnost medijskih kompetencija u suvremenoj pedagogiji. *Acta Iadertina*. 5 (2008), 1-13
- Tomsa, R., Jenaro, C., Campbell, M., Neacsua, D. (2013). Student's Experiences with Traditional Bullying and Cyberbullying: Findings from a Romanian Sample. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 78, 586 – 590.
- Vejmelka, L. (2012). Neke determinante vršnjačkog nasilja u adolescenciji. *Ljetopis socijalnog rada*. 19 (2), 215-240.
- Velki, T., Kuterovac Jagodić, G. (2016). Možemo li na temelju prediktora tradicionalnoga vršnjačkog nasilja predviđati elektroničko vršnjačko nasilje? *Društvena istraživanja Zagreb*. 25 (4), 523-545.
- Vlah, N., Perger, S. (2014). Povezanost vršnjačkog nasilja s percipiranom školskom klimom kod učenika osnovne škole. *Kriminologija i socijalna integracija*. 22 (1), 1-25.
- Vukasović, A. (2001). Pedagogija. Zagreb: Hrvatski katolički zbor "Mi".
- Williams, K. R., Guerra, N. G. (2007). Prevalence and Predictors of Internet Bullying. *Journal of Adolescent Health*. 41, 14-21.

Zalaquett, C. P., Chatters, S. J. (2014). Cyberbullying in College: Frequency, Characteristics, and Practical Implications. *SAGE Open*. 4 (1), 1-8.

Zimmermann, P. (2004). Attachment representations and characteristics of friendship relations during adolescence. *Journal of Experimental Child Psychology*. 88 (2004), 83–101.

Zottis, G. A. H., Saluma, G. A., Isolana, L. R. (2014). Associations between child disciplinary practices and bullying behavior in adolescents. *Journal de Pediatria*. 90 (4), 408-414.

Ybarra, M.,L., Mitchell, K.J. (2004). Youth engaging in online harassment: associations with caregiver–child relationships, Internet use, and personal characteristics. *Journal of Adolescence*. 27, 319–336.

Internetski izvori:

„Iskustva i stavovi djece, roditelja i učitelja prema elektroničkim medijima“, Izvještaj o rezultatima istraživanja provedenog među djecom, učiteljima i roditeljima u sklopu programa prevencije elektroničkog nasilja „Prekini lanac!“, Unicef, (2010).

Preuzeto 3. srpnja 2016. sa: [http://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2015/09/Izvjestaj - Iskustva i stavovi djece roditelja i ucitelja prema elektronicnim medijima.pdf](http://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2015/09/Izvjestaj_-_Iskustva_i_stavovi_djece_roditelja_i_ucitelja_prema_elektronickim_medijima.pdf)

Willard, N. (2007): „Educators Guide to Cyberbullying and Cyberthreats“. Center for safe and Responsible Use of the Internet. Preuzeto 7. srpnja 2016. sa

<https://education.ohio.gov/getattachment/Topics/Other-Resources/School-Safety/Safe-and-Supportive-Learning/Anti-Harassment-Intimidation-and-Bullying-Resource/Educator-s-Guide-Cyber-Safety.pdf.aspx>

<http://www.bullying.co.uk/cyberbullying/>